

प्रकाशक —

सी० एन० यादव,
अध्यक्ष, मास्टर खेलाडीलाल ऐण्ड सन्स,
सम्बत बुकटिपो,
कचौडीगली, बनारस-१

अस्य पुनमुद्रणाधिकार प्रकाशनेन सुरक्षित ।

मुद्रक —

मास्टर प्रिण्टिङ्ग वर्क्स
बुढानाथा, बनारस-१

प्रवृत्तिनिमित्तम्

न्यायशास्त्रप्रिय महाशुभाव ।

ताकिरूपज्ञानन श्रीविद्यनाथभट्टाचार्यरचित कारिकावलीसहित न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीग्रन्थ मे न्याय तथा वैशेषिक दोनों दर्शनों के माध्यम से पदाधनिरूपण की जो अपूर्वपद्धति प्राप्य है, वह अन्यत्र नहीं । आस्तिक रचयिता ने शिष्टाचारपरम्पराप्राप्त अनुबन्धचतुष्टय एवम् मद्गलवाद का उत्तमशास्त्रार्थ ग्रन्थ के आरम्भ में ही विशद किया है । गुरुशिष्यसम्बन्ध का दिव्य आदर्श तथा शिष्य पर गुरुदेव की अनुपम कृपा का प्रवाह 'राजीवदयावशब्द' इस पक्ति से स्फुट है ।

नास्तिकदर्शनों के बुतर्कों ने यथाशक्ति ईश्वर के सण्डन में प्रयत्न किया था परन्तु इस ग्रन्थकार ने मद्गलाचरण से ही ईश्वरसिद्धि के अकाट्यतर्क उपस्थित किये हैं ।

इन्होंने सर्वप्रथम कारिकावली की रचना की, जिसमें १६८ कारिकायें हैं । बिना किसी प्रकार की टीका अथवा भाष्य के जब उस ग्रन्थ का सरलतया बोध सम्भव न हुआ तो अपने शुश्रूषुशिष्य राजीवलोचन की प्रार्थना पर इन्होंने स्वयम् अपने ग्रन्थ की टीका के रूप में न्यायसिद्धान्त-मुक्तावली की रचना का । वास्तव में इस न्यायसिद्धान्तमुक्तावली के अध्ययन से तर्कशास्त्र का पूर्णतया अवगम हो जाता है । इसके मुख्य ४ खण्ड हैं प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान तथा शब्द । अपनी विशेषता के लिये प्रत्येक प्रसिद्ध है । इन्हीं अनन्यसाधारणगुणों के कारण मध्यमा से लेकर आचार्य तक की परीक्षाओं में इसे स्थान प्राप्त है । जिन्होंने प्रत्यक्ष खण्ड से इसका स्वाध्याय नहीं किया है ऐसे साहित्य तथा व्याकरणाचार्य परीक्षा के छात्रों को अनुमानखण्ड तथा शब्दखण्ड का अध्ययन अवश्य ही कठिन होगा । गत कई वर्षों से मेरा विचार इस पर सरल टीका लिखने का था परन्तु कार्यव्यस्ततावश न कर सका । आज के विद्यार्थी किसी भी परीक्ष्यग्रन्थ की सरलसंस्कृतटीका साथ ही हिन्दी अनुवाद की प्रतीक्षा करते हैं ।

ॐ कारिकावली ॐ

शायमान लिङ्गं तु करणं न हि ।

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥६७॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

अत्र प्राचीनास्तु व्याप्यत्वेन शायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति चदन्ति, तद् दूषयति शायमानमिति । लिङ्गस्याऽनुमित्यकरणत्वे युक्ति-
माह अनागतादीति । यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्, तदाऽनागतेन
लिङ्गेन चित्तयेन चाऽनुमितिर्न स्यात्, अनुमितिकरणस्य तदानीम-
भावादिति ॥ ६६-६७ ॥

• प्रमा •

एवं च पूर्वं साध्यहेतुसहचारदर्शनेन व्याप्तिज्ञानम्, ततः कदाचिद् पर्वतादी-
हेतुमात्रं पक्ष इति पक्षमर्था, ततः व्याप्तिस्मरणम्, ततः परामर्शः व्याप्तिविशिष्ट-
पक्षमर्थाज्ञानरूपः, ततोऽनुमितिर्जायते 'पर्वतो वद्विमात्रं धूमाद् महानसवत्'
इत्यादि । इति प्रक्रिया ।

अनुमाणां व्याप्तिषोः करण व्यापारः तु परामर्शः भवेत्, हि शायमानं लिङ्गं
तु करणं न, तदा अनागतादिलिङ्गेन अनुमितिः न स्यात् इति कारिकान्वयः ।

लिङ्गम् = हेतुः, शायमानम् = शयते इति शानच्, वर्तमानकालिज्ञान-
विषयीभूतम् । तदा = केवलस्य वर्तमानस्य हेतोरनुमितिकरणत्वे । अनागतादीति ।
अनागत = भविष्यत्, आदिना अतीतलिङ्गसमूहः । अनुमानप्रकारश्रेण्यम्—इदं
शहम् अतीतवद्विभत् अतीतधूमात्, इदं शहम् भविष्यद्वद्विभत् भविष्यद्धूमात्
महानसवत् । नवीनमते तु न केवलस्य लिङ्गस्य करणता, अपितु लिङ्गज्ञानस्य ।
तथा च लिङ्गज्ञानस्य कालत्रयेऽपि तुल्यत्वान्नानुपपत्तिरिति ॥६६-६७॥

• सररवती •

अनुमा (अनुमिति) में परामर्श व्यापार तथा व्याप्तिज्ञान करण होता है,
वर्तमान काल में शाय होनेवाला लिङ्ग (हेतु) करण नहीं होता, अन्यथा अतीत
तथा भविष्यत् लिङ्ग से अनुमिति नहीं बन सकेगी ।

अनुमिति कैसे होती है ! इसे उदाहरण से बतला रहे हैं—हेतु जिस पुरुष

ॐ कारिकावली ॐ

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वघोः परामर्श उच्यते ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

व्याप्यस्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सद् वैशिष्ट्यभावगाहित्ज्ञानमनु-
मितौ जनकं, तच्च 'पक्षे व्याप्य' इति ज्ञानं 'पक्षो व्याप्यवान्' इति ज्ञानं
या, अनुमितित्तु 'पक्षे व्याप्य' इति ज्ञानात् 'पक्षे साध्यम्' इत्याकारिका,
'पक्षो व्याप्यवान्' इति ज्ञानात् 'पक्षः साध्यवान्' इत्याकारिका ।

• प्रमा •

परामर्श उच्यते व्याप्यस्येति । पक्षेण सहेति । अत एव ज्ञानद्वयं फलति ।
कारणस्वरूपद्वये कार्यस्वरूपद्वय स्पष्टयन्नाह अनुमितिसिद्धिः । परस्परजन्ये
व्यभिचारवारणन्तु अव्यवहितोत्तरत्यनिवेशमुदया ।

• सरस्वती •

मे कमी महानस (रसोई घर) में बढि तथा धूम को देखकर अधिक देश में रहने
के कारण बढि व्यापक तथा अल्पदेश में रहने क कारण धूम व्याप्य होता है
इस प्रकार व्याप्ति ज्ञान क्रिया वक्ष्यात् वही पुत्र्य जब धूमने के बढने पदाङ्
की ओर बला तन उसने पर्वत में निरग्नर निकलते हुये धूम को देख पूर्व में हुई
व्याप्ति का स्मरण करता है, उसके बाद उसे 'बढि-व्याप्यधूमवाला यह पर्वत' ऐसा
परामर्शज्ञान होता है, तदनन्तर 'पर्वत बढिवाला है, धूम से, महानस की तरह'
इस प्रकार की अनुमिति होती है ॥ ६६-६७ ॥

व्याप्ति से विशिष्ट हेतु का पक्ष में वृत्तित्वज्ञान ही परामर्श कहा जाता है ।
वह दो प्रकार का १ पक्ष में व्याप्य २ पक्ष व्याप्यवाला । अनुमिति तो प्रथम
ज्ञान से पक्ष (पर्वत) में साध्य (बढि) ऐसी, तथा द्वितीयज्ञान से पक्ष
(पर्वत) साध्य (बढि) वादा ऐसी होती है ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

द्विविधादपि परामर्शोत्पक्षः साध्यवानित्येवाऽनुमितिर्नित्ये ।

ननु 'बहुव्याप्यधूमवान् पर्यन्त' इति ज्ञानं विनाऽपि यत्र पर्यन्तो धूमवानिति प्रत्यक्षं, ततो 'बहुव्याप्यो धूम' इति व्याप्तिस्मरणं, तत्र ज्ञानद्वयादेवाऽनुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टविशिष्टावगाहिज्ञानं न सर्वत्र कारणं, किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्याऽऽवश्य-

• प्रमा •

अनुभवमनुसन्धान आह द्विविधादपीति । नचैवमेकत्र कार्ये कारणद्वयस्वीकारे व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्वार इति वाच्यम्, पक्षनिष्ठविषयतानिस्पितव्याप्यनिष्ठविषयताद्यालिशानत्वेन शानद्वयानुगमादेकरूपेण व्यभिचाराप्रसङ्गे ।

नन्विति । इदम् परामर्शल्लक्षणानाम् मीमांसकानाम् मतम् । तन्मते पक्षधर्मताव्याप्तिस्मरणाम्यमेवानुमितेः सिद्धत्वात् न परामर्शावश्यकता । नैविध्यम् = सम्बन्धः । सर्वत्रेति । यत्र कचन स्थलविशेषे तस्य कारणवेदेषि सर्वत्र त्वस्वीकारोऽनुचिन्न इति प्यनितम् ।

स्वामिमत्तं स्पष्टयति किन्त्विति । व्याप्यो धूमः, व्याप्यता धूमनिष्ठा, व्याप्यतावच्छेदक धूमत्वम्, तत्प्रकारकम्, पक्षधर्मताज्ञानम् 'धूमवान् पर्यन्त' इति समन्वयः ।

• सरस्वती •

किसी का मत है कि दोनों प्रकार के ज्ञान से पक्ष (पर्यन्त) साध्य (बहि) बाह्य ऐसी एकही अनुमिति होती है ।

प्रथम—बहुव्याप्यधूमवान् पर्यन्त इस लम्बे चौड़े ज्ञान के बिना भी यहाँ पर पर्यन्त धूमयुक्त है ऐसा प्रत्यक्ष, तदनन्तर बहुव्याप्य धूम ऐसा व्याप्तिस्मरण हुआ, यहाँ पर दोही ज्ञान से अनुमिति उत्पन्न हो जाती है । ऐसी स्थिति में पर्यन्त को अतिरिक्त कारण मानने की क्या आवश्यकता ? किन्तु व्याप्यतावच्छेदक-

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

कल्पान् तत्र विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न—

व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि बह्विव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः
लाघवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् ।

किं च 'धूमवान् पर्वत' इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, व्याप्यतावच्छेद-
कीभूतधूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् ।

न च गृहमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वान्न दोष

• प्रभा •

अध्यास्या खण्डयति व्याप्यतेति । सिद्धान्ते बह्विव्याप्यवानितिज्ञानादपि
पक्षधर्मत्वाख्याद् भवन्ती अनुमितिरिदानीं व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वप्रकारकत्वभिरिष्टम
न स्यादिति भावः । गौरवापि तत्रेति तदपेक्षया लघुभूतमाहाम्य. व्याप्तिप्रकार-
केति । आपत्तिमपि तत्र दत्त्वा स्वमत इदमिति किंचेति । आर्यति विराचिकीपुराह
न चेति । पदाचिदुत्पत्तरस्य ज्ञानभाषस्य न कारणत्वमपि तु वर्तमानकाठिक

• सरस्वती •

प्रकारक पक्षधर्मताज्ञान ही कारण बने, विशिष्ट (परामर्श) ज्ञान के मानने में
गौरव भी होगा ।

उत्तर—व्याप्यतावच्छेदक के अज्ञान में भी बह्विव्याप्यवान् इस ज्ञान से
अनुमिति होगी थी भव न हो पायेगी, लाघव भी है कि वैसा कार्यकारणभाव जो
आपने माना है उसको अपेक्षा व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान को ही
कारण बनाया जाय ।

और भी धूमवान् पर्वत इस ज्ञानमात्र से भी अनुमिति होने लगेगी, क्योंकि
व्याप्य (धूम) व्याप्यता (धूम में) व्याप्यता का अवच्छेदक (धूमत्व) है
प्रकार (विशेषण) जिसे ज्ञान में ऐसा ज्ञान वह हो गया ।

प्रश्न—वर्तमानकाल में एही होते हुये व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक पक्ष-
धर्मताज्ञान को कारण मानेंगे, इस से पूर्वोक्त दोष का कारण ही जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

इति वाच्यम्, चैत्रस्य व्याप्तिप्रहे मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यापत्तेः ।

यदि तत्पुरुषीयगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्म-
ताज्ञानं तत्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते, तदाऽनन्तकार्यकारणभावः ।
मन्मते तु समवायसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसम्ब-
न्धेनाऽनुमितिं जनयतीति नाऽनन्तकार्यकारणभावः ।

यदि तु व्याप्तिप्रकारकज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते

• प्रभा •

प्रहणविषयीभूतत्वन्तत्रापेक्षत इति भावः । सामानाधिकरण्य (तत्पुरुषीयता)
निवेशेनापि वारणित्वाद् तत्पुरुषीयेति । नैयायिको ह्युच्यते तदेति । तत्पुरुष-
भेदेन अनन्तानन्तकार्यकारणभावः स्पष्ट एव । स्वमते तादृमानन्वयम् परिहरति
मन्मत इति । अयम्भावः, समवायसम्बन्धेन यत्रप्रमितिं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानं तत्रैव सम्वादेनानुमितिरिति न क्षति ।

तत्पुरुषीयवार्तिविशेषि व्याप्तिप्रकारक पक्षधर्मताज्ञानं च स्वातन्त्र्येण कारण-
मिति नाननवापत्तिरिति मीमांसकोक्तं चित्तव्युत्पत्तिरुत्पत्तिरिति यदि त्यति । तथा

• सरस्वती •

उत्तर—इस प्रकार के उत्तर से चैत्र को व्याप्तिज्ञान तथा मैत्र को पक्षधर्मता
ज्ञान होने पर अनुमिति होने लगेगी । अतः वह उचित नहीं ।

अगर 'तत्पुरुष' के द्वारा प्रहण होता हुआ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक उसी
पुरुष का पक्षधर्मताज्ञान उसी पुरुष को अनुमिति का कारण हो' ऐसा कार्यकारण
भाव बनाएँ तो अन्य के व्याप्तिज्ञान तथा अन्य के पक्षधर्मताज्ञान से अनुमिति
की भाषति दूर हो जाएगी, परन्तु पुरुषभेद से अनन्त कार्यकारणभाव हो जायेंगे ।

मेरे (नैयायिक के) मत में तो समवायसम्बन्ध से व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान
समवायसम्बन्ध से अनुमिति को उत्पन्न करता है, इस तरह एकही कार्यकारण-
भाव से काम चल जाता है ।

अगर व्याप्तिप्रकारकज्ञान तथा पक्षधर्मताज्ञान दोनों ही स्वतन्त्ररूप से अलग,

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

तदा कार्यकारणभावद्वयं, 'बह्विव्याप्यो धूम आलोकवाश्च पर्वत' इति ज्ञानादप्यनुमितिश्च स्यात् । इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं, यत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयम्, फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ।

• प्रभा •

च तथाविधानन्वयवारेणऽपि कार्यकारणभावद्वयमनिवार्यं स्यादिति भावः ।

ननु नैयायिकमतेऽपि विशेषविशेषणभावकामचारेण (विनिगमकामावेन) व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतादानत्वेन पक्षधर्मतानियमकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतु वेति न किञ्चिद् वैधर्म्यमिति चिन्तायामाह बह्विव्याप्य इति । धूमेन सह स्याति इदं आलोकैः च पक्षधर्मतेति परामर्शाद्दस्मादनुमिस्वापत्तिरनिवार्या स्यादिति तात्पर्यम् ।

न च यत्र व्याप्तिपक्षधर्मत्वप्रशाम्भानुमितस्तत्र पूर्वपक्षिपादिते स्थविशेषे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिरानरूपव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानरूपपरामर्शस्य कारणत्व गले पाठ्यमान गौरवमावहत्येवेति साध्यम्, फलमुखगौरव न दोषाभायकमिति न्यायेन अन्यत्रावश्यकस्य परामर्शस्य तत्रापि स्वीकारे क्षत्यभावादित्याह इतर्यं चेति ।

परामर्शकारिकायाम् 'व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वत्वात्. परामर्श' उप्यते इति व्याप्यो

• सरस्वती •

कहें तो भी दो कार्यकारणभाव हो जायेंगे । साथ ही 'बह्विव्याप्यधूम आलोकवाणा पर्वत', इस समूहात्मबनञ्जन से भी अनुमिति उत्पन्न होने लगेगी ।

अतः जहाँ पर दो ज्ञान से भी काम चलता हो वहाँ पर भी अन्यत्र आवश्यक रूप से मात्रे गये गुरुभूत भी परामर्शज्ञान को कारण मानना ही पड़ेगा । क्योंकि जिस गौरव से उत्पन्न फल होता हो वहाँ भाव्य को उपदेश कर उस गौरव को भी स्वीकार करना चाहिये ।

❀ कारिकावली ❀

व्याप्तिः साध्यवदन्यम्मिसम्बन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

❀ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ❀

व्याप्त्यो नाम व्याप्त्याश्रयः, तत्र व्याप्तिः केत्यत आह व्याप्तिरिति ।

* प्रभा *

श्लो०, स च व्याप्त्याश्रयो व्याप्तिमान्, तत्र व्याप्तिः केति प्रश्न आह व्याप्तिरिति । साध्यवदन्यपरिमन्, असम्बन्धः, व्याप्तिः उदाहृत इत्यन्वयः । साध्यः अस्ति अस्तिमिति साध्यवान्, साध्यवतः अन्वयः तस्मिन् । सम्बन्धः वृत्तित्वम्, असम्बन्धो वृत्तित्वाभावः । तथा च साध्यवद्विज्ञाननिरूपितवृत्तिलाभायो व्याप्तिरित्यर्थः । यस्मिन् साध्यते स पक्षः, यथा पक्षतः । यत् साध्यते तत् साध्यम्, यथा वृद्धिः । येन साध्यते तत् साधनं हेतुः, यथा धूमः ।

इदन्तु पूर्वमवधार्यम् । किमपि लक्षणं निर्दुष्टन्तदेव भवति यत्र अव्याप्ति-अतिव्याप्ति असम्भवदोषा न स्युः, एकस्यापि सर्व्वं दूषयत्येव । अतः दोष इमे ज्ञातव्याः ।

कुत्रापि लक्ष्मे लक्षणस्यागमनमव्याप्तिः, यथा गोः वपि लक्ष्मे लक्षणे श्वेतगवादी लक्षणं न यास्यतीति अव्याप्तिदोषमासः । अक्षये लक्षणस्य गमनमतिव्याप्तिः, यथा शृङ्गित्वे लक्षणे यावद्रोपु तद्रमनेऽपि गोऽतिरिक्तमहिषादावपि तस्य (शृङ्गित्वस्य) सत्त्वेन अतिव्याप्तिदोषमासः । लक्ष्यमात्रे लक्षणगमनमसम्भवः, यथा एकशपवत्वे लक्षणे वृत्ते गोमात्रस्य एकशपवत्त्वाभावेन कुत्रापि गवि लक्षणं न गच्छति इति नवत्यसम्भवमासः ।

तथा च गोः तानि लक्षणानि विदाप सालादिमत्त्वम् लक्षणं कियते तत्र न

* सरस्वती *

व्याप्त्य (व्याप्ति का आश्रय) उस में व्याप्ति क्या है ! इस शब्दा पर व्याप्ति का निरूपण करते हैं ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यो बहिः, साध्यवान् महानसादिः, तदन्य-
जलह्लादादिः, तदवृत्तत्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् बहुरित्यादौ

• प्रभा •

करवापि दोषस्य सम्भावनेति दोषवशत्त्वं निर्गुणं तदुच्यते । प्रकृते व्याप्तिलक्षण-
स्थलेऽपि दोषाणामेवाम् परिहारं व्यावश्यकम् । एके सद्देतवो यैरनुमितिः सम्पाद्यते,
तेषु व्याप्तिलक्षणसमन्वयः । तेषु कुत्रापि विशेषे लक्षणागमनेऽप्यातिः स्यात् ।
एकेऽसद्देतवः देत्वाभासा वा, तेषु लक्षणगमनं नाभीष्टम्, ते च नानुमितिं सम्पा-
दयितुं समन्ते इति तेषु लक्षणगमने भवत्यतिर्याप्तदोषः । श्रियमाणं व्याप्तिलक्षणं
कुत्रापि सद्देतवाद्ये न गमिष्यति चेद् भविष्यत्सम्भवो दोष इत्यनुसन्धीयते
सत्त्वैततः । येन सम्बन्धेन साध्यं स साध्यतावच्छेदकं सम्बन्धः । यथा पर्वतो
बहिमान् इत्यत्र सयोगः । येन रूपेण साध्यं स साध्यतावच्छेदकधर्मः, यथा
बहिरिति बहिरित्यम् । येन सम्बन्धेन हेतुः स हेतुतावच्छेदकं सम्बन्धः, यथा
सयोगेन धूमस्य हेतुतेति सयोगः । येन रूपेण हेतुः स हेतुतावच्छेदकधर्मः, प्रकृते
धूमवृत्ति धूमत्वम् ।

यथा पर्वतो बहिमान् धूमात् महानसवत् इति स्थलम् ।

समन्वयप्रकारस्तु साध्यो बहिः, साध्यवान् महानसादिः, तद्विषयः जलह्लादादिः,
तन्निरूपितवृत्तित्वं प्रत्यादेः, इतित्वाभावो धूमस्येति भवति स व्याप्तिमन् ।
सद्देतुरनुमितिस्वपादनक्षमः । अयोगोक्तं धूमवद् बह्वे इति व्यभिचारिस्थले च
लक्षणं न याति, तथाहि—तत्र साध्यो धूमः, साध्यवान् पर्वतमहानसादिः (यत्र यत्र

• सरस्वती •

साध्यवान् से अन्य में हेतु के न रहने को ही व्याप्ति कहते हैं । सम्बन्ध
बहिमान् धूमात् यहाँ पर साध्य है बहिः, साध्यवान् है महानस पर्वत आदि ।
उस से मिल हुआ जलशय, उस में धूम नहीं रहता ।

व्यभिचारिस्थल 'धूमवान् बह्वे' इत्यादि में साध्यवान् से मिल तत्त्वोद्दिष्ट

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

साध्यवदन्यमित्यस्याय पिण्डादौ वद्रेः सत्त्वान्नाऽतिव्याप्तिः ।

अत्र येन सम्बन्धेन साध्यं तेनैव सम्बन्धेन साध्यवान् बोध्यः, अन्यथा समवायसम्बन्धेन बद्धिमान् वह्नेरेवयवः, तदन्यो महानसादिः, तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः, तेन

• प्रभा •

धूमस्तिष्ठति) तद्भिन्नो यथा जलादिः तथा तत्साय.पिण्डमपि, तत्र बद्धिरेतोः वृत्तित्वमेव न वृत्तित्वाभाव इति न लक्षणातिव्याप्तिः ।

ननु साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावमात्रस्य लक्षणत्वे 'पर्वतो बद्धिमान् धूमात्' अत्रैव अव्याप्तिः, तथा हि, साध्यो बद्धिः, साध्यवान् समवायसम्बन्धेन वह्नेरेवयवः, तद्भिन्नः पर्वतादिः, तस्मिन्निरूपिता वृत्तित्वे धूमे, इति शब्दाणां समाधत्ते अत्रेति । अयम्भावः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवान् प्रदीतव्यः, इह च सयोगसम्बन्ध एव तथा । तथा च सयोगसम्बन्धेन साध्यवान् न वह्नेरेवयवः, अपितु पर्वतादिः, तद्भिन्नो जलादिः, तन्निरूपितवृत्तित्वाभावो धूमेऽऽत इति नाव्याप्तिरुपस्थापना ।

नन्वेवमपि प्रकृतेऽव्याप्तिः, तथाहि साध्यो बद्धिपदेन यत्किंचिद्बद्धिः महान सौयः, साध्यवान् सयोगसम्बन्धेन महानसम्, तद्भिन्ने पर्वतादौ धूमस्य हेतोर्वृत्तित्वे न वृत्तित्वाभाव इति चेत्तदाह साध्यवदन्यश्चेति । साध्यवत्त्वेन अवच्छिद्य

• सरस्वती •

आदि में बद्धिरूप हेतु के रह जाने से लक्षण की श्रुतिव्याप्ति न हुई ।

यहाँ पर जिस सम्बन्ध से साध्य हो उसी सम्बन्ध से साध्यवान् भी लेना चाहिये । अन्यथा 'पर्वतो बद्धिमान्' यहाँ पर लक्षण नहीं आया तथा अव्याप्ति-दोष हो आया । क्योंकि समवायसम्बन्ध से साध्यवान् (बद्धिमान्) बद्धि का अवयव, उस से भिन्न महानस आदि, उस में धूम रहता ही है ।

साध्यवत् से भिन्न भी साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् लेना

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

यत्किञ्चिद्वह्निमतो महानसादेभिन्ने पर्वतादौ धूमस्य सन्वेऽपि न क्षतिः ।

• प्रभा •

प्रतियोगिता यस्य स साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं भेदः, तद्वान् साध्यवदन्यो प्रायः । अत्रेदमनुसन्धेयम्, यस्याभावः सोऽभावप्रतियोगी, प्रतियोगिनो भावः प्रतियोगिता, सा प्रतियोगिनि तिष्ठति, प्रतियोगिवृत्तिर्धर्मः प्रतियोगिताया अवच्छेदकः, प्रतियोगिता च तद्वर्मावच्छिन्ना भवति, यो धर्मो यस्यावच्छेदकः स तद्वर्मावच्छिन्नो भवतीति सुस्पष्टयतीतेः । यथा घटाभावस्य प्रतियोगी घटः, प्रतियोगिता घटनिष्ठा, प्रतियोगितावच्छेदकम् घटवृत्ति घटत्वम्, इति प्रतियोगिता घटत्वेन अवच्छिन्ना, तथा च घटत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता यस्यैतदोऽभावः घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः घटाभावो व्यवहियते ।

प्रकृते च साध्यवान् न (साध्यवदन्यः) इत्याकारको भेदः तत्प्रतियोगी साध्यवान्, प्रतियोगिता साध्यवत्पदार्थे, प्रतियोगितानवच्छेदक साध्यवत्त्वम्, तेन धर्मेषु अवच्छिन्ना प्रतियोगिता, तादृशप्रतियोगिताकश्च स भेदः, तद्वान् यः तन्निरूपितवृत्तित्वाभावोऽपेक्षितः । यत्किञ्चिद्वह्निमान् न (महानसोपवह्निमान् न, पर्वतीयवह्निमान् न, चत्तरीपवह्निमान् न) इति भेदः महानशीयवह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, पर्वतीयवह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, चत्तरीपवह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भवति ननु शुद्धवह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति न प्राप्नोति । यच्च शुद्धसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स एव बह्निमान् न इत्याकारकं ग्रहोक्त्यः, तदधिकरणं जगद्गदादिरिति तदवृत्तित्वे धूमस्य नाध्यासिरिति भावः ।

नन्वेवमपि पर्वतो बह्निमान् धूमादित्यत्र भवेदध्यासिः, तथादि—साध्यता

• सरस्वती •

चाहिने, अन्यथा यत्किञ्चिद्वह्नि (महानसोपवह्नि) मान् महानसादि से भिन्न पर्वत आदि से धूमके रूढने पर अध्यासिदोष हो जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

येन सम्यग्धेन हेतुता तेनैव सम्यग्धेन साध्यवदन्यवृत्तित्वं बोध्यं, तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमाय समवायसम्बन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः।

साध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावाच्छ्रप्रतियोगिता-

• प्रमा •

वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः सयोगेन बद्धिमान् न इत्याकारकं, तद्वान् (तदधिकरणम्) यथा जथादिः तथा धूमावयवोऽपि, तत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति (साध्यवदन्यभिन्नं) धूमावयवे समवायसम्बन्धेन धूमो वर्तते एव इति धूमस्य वृत्तित्वैव (अत्यवयवविनो, समवायनियमात्) न वृत्तित्वाभाव इति चेदत्राह येन सम्यग्धेनेति ।

अर्थात् साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तिता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन श्रेया । तथा च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति भवद्भिः पूर्वोक्तदिशा धियमणो धूमावयवे समवायसम्बन्धेन धूमो वर्ततामाम का क्षतिः । हेतुतावच्छेदकेन सयोगसम्बन्धेन तत्र धूमो न वर्तते इति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाभावरस्यादेवेति नाप्याक्षिसम्भवः ।

नयेवमपि अयं पिण्ड धूमवद् वस्त्रे इत्यत्र लक्षणस्यादित्यसि, तथाहि तत्र साध्यो धूमः साध्यतावच्छेदकेन सयोगेन साध्यवान् पर्वतप्रदानसादिः, तदन्यः जलहृदादिः, तत्र सयोगेन हेतुतावच्छेदकेन सम्बन्धेन हेतो वस्त्रेः साध्यवदन्यलक्षुदनिरूपितवृत्तित्वं नास्ति वृत्तित्वाभावः सुतरामिति चेदत्राह साध्यवदन्येति । अर्थात् वृत्तित्वसामान्याभावनियेशः कार्यः । वृत्तित्वाभावरप्रतियोगितायां वृत्तिता

• सरस्वती •

जिस सम्बन्ध से हेतु रहता हो उसी सम्बन्ध से साध्यवदन्यवृत्तित्व मो लेना चाहिये, अन्यथा साध्यवान् से भिन्न धूमावयव में धूम समवायसम्बन्ध से रहता हो है, अकारणिकोप पुनः लया रहेगा ।

साध्यवदन्य में अवृत्तित्व का अर्थ वृत्तित्वसामान्याभाव करना चाहिये,

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

कामावः, तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यजलहृदादिवृत्तित्वाभावेऽपि नाऽतिव्याप्तिः ।

• प्रभा •

स्वावच्छिन्नत्वं वृत्तित्वात्वेतरघर्मानवच्छिन्नत्व च विवक्षितम् । तथा च पर्वतो-
वह्निमात्र इत्यादी वह्निमदन्यः जलहृदादि, उन्निरूपिता वृत्तित्वा मीनशैवाज्यदी,
वृत्तित्वाभावः (वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक. वृत्तित्वात्वेतरघर्मानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकश्च शुद्धवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः) धूमे इति भवति सामान्यः ।
असद्वेत्तरण्ये तु साध्यवदन्यजलहृदनिरूपितवृत्तित्व नास्तीत्याकारकामावो प्राज्ञः
(सामान्यतः साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वाभावो वह्निदेवो गायति, यतोहि साध्य-
धूमवदन्यतयापि पिण्डे वह्निर्वर्तते एवेति तथा प्रज्ञासम्भवः) तत्राभावीया
प्रतियोगिता वृत्तित्वनिष्ठा, प्रतियोगिताकण्डेरक वृत्तित्वत्वम् जलहृदनिरूपितत्व च ।
तथा च प्रतियोगिता (वृत्तित्वनिष्ठा) न शुद्धवृत्तित्वावच्छिन्ना अपि तु स्वैतर-
घर्मावच्छिन्नापीति तादृशोऽभावो न प्रहोष्यते । किन्तु सामान्यतः साध्यवदन्य-
वृत्तित्व-पिण्डनिरूपितवृत्तित्वमेव वह्निदेवाविति स्यादति-पातिपरिहारः ।

द्रव्यगुणकर्मसु त्रिषु पदार्थेषु सत्त्वानाम्ना जातिरेका तिष्ठति एका च गुण-
कर्मान्यत्व (भेद) विशिष्टा विशिष्टसत्ता, सा च केवलद्रव्ये तिष्ठति । परम् यथा
कश्चिज्जनः यज्ञादिविशेषासम्पन्नः स्वकीयनम्रावस्थानो न भिद्यते किन्तु स एवाप-
मिति शौकिकैर्मन्यते, तथैव विशिष्टसत्तायि शुद्धसत्त्वानो न भिद्येत 'विशिष्ट शुद्धा-
ज्ञातिरिच्यते' इति न्यायात् । एवञ्च व्याप्तिलक्षणाय पूर्वोक्तस्य 'इदं द्रव्यं गुण-
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्' इति स्थले सदेतीत्यादव्याप्तिः । तथाहि—साध्यम्

• सरस्वती •

अन्यथा 'धूमवान् वह्नेः' इत्या व्यभिचारित्यल मे भतिव्याप्तिदोष होगा (कश्चन
यत्न जायगा) क्योंकि साध्य (धूम) वान् से विन्नजलाशय मे देह (वह्नि)
नही ही रहता ।

❀ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ❀

अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चेक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाववृत्तित्वं नाऽस्ति, तथाऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेणाऽवृत्तित्वं वाच्यम्, हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तित्वानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥

• ममा •

द्रव्यत्व, समवायेन साध्यतावच्छेदकेन समन्वयेन तद्वत् द्रव्यम्, तदन्यः गुणः, तत्र शुद्धसत्ता तिष्ठति चेत् तद्विद्या विशिष्टसत्ता (प्रकृतहेतुः) अपि तिष्ठेदेवेति साध्यवदन्यनिरूपितवृत्तित्वमेव हेतौ (विशिष्टसत्तायाम्) समायात न वृत्तित्वाभाव इति चेदथाह अत्र यद्यपीति ।

अर्थात् साध्यतावच्छेदकसमन्वयावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतिप्रयोगित्वातिरूपको यो भेदः तादृशभेदाधिकरणनिरूपिता या वृत्तिता तादृशवृत्तितया अनवच्छेदक यद् हेतुतावच्छेदक तद्वत्त्वम् अक्षयम् । समन्वयश्च सद्वेतुरथले पर्वतो वह्निमानि त्यादौ तादृशो भेदः सयोपेन वह्निमान् न इत्याकारक, तदधिकरणम् अत्रादि संस्तिरूपिता वृत्तिता मीने ननु धूमे, तादृशवृत्तित्वावच्छेदक मीनत्वम्, अनवच्छेदकम् धूमत्व, तदेव हेतुतावच्छेदकम्, तद्वत्त्वम् (धूमत्ववत्त्वम्) धूमे इति ।

असद्वेतुरथले धूमवान् वह्नेरित्यादौ सयोपेन साध्यवान् (धूमवान्) महान् आदिः, तदन्यो यथा हृदादिः तथैव तस्यापि पिण्डमपि, तन्निरूपिता वृत्तिता वद्वौ, वृत्तित्वावच्छेदकं वह्नित्वम्, तदेव हेतुतावच्छेदकमिति न लक्षणक्रान्तिः । विशिष्ट सत्ताहेतुक्रमथले स्वप्रकृते च शुद्धसत्ताया विशिष्टसत्तायाश्च अभेदेऽपि सिद्धान्ते

• सरस्वती •

यद्यपि 'द्रव्य गुण' 'इस स्थक में विशिष्टसत्ता तथा शुद्धसत्ता के एक होने से साध्यवान् से निम्न गुण आदि में हेतु को अवृत्तित्व नही प्राप्त है तथापि लक्षण में अभावोपवृत्तिता का अनवच्छेदकत्वो हेतुतावच्छेदक तद्वत्त्व ऐसा निवेश करने से दोष का निवारण हो जायगा ॥६८॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

ननु केवलान्वयिनि शेषत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याऽप्रसिद्धत्वाद-
व्याप्तिः, किञ्च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतु-
सावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन घृतेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिश्च,

• प्रभा •

धर्मयोः तद्वर्तिनोः सत्तात्वविशिष्टसत्तात्वयोः अमेदाभावेन (भिन्नत्वेन) निर्वाहः ।
तथाहि समवायेन साध्यवद्विज्ञो गुणः, तन्निरूपिता वृत्तिता गुणत्वे, वृत्तिताया
अवच्छेदकं गुणत्वत्वम्, वृत्तिताया अनवच्छेदकं विशिष्टसत्तात्वम्, तदेव हेतुता
वच्छेदकम्, तद्वत्त्वम् (विशिष्टसत्तात्वत्वम्) विशिष्टसत्ताहेताविति सम्बन्धे
अव्याप्तिपरिहृतेः ॥६८॥

ननु तथापि इदं नाप्य शेषत्वादित्यत्र सद्धेतौ स्यादव्याप्तिः, तथाहि साध्यम्
वाप्यत्वम् (सप्तपदार्थवृत्ति) साध्यवन्तः सप्त पदार्थाः, साध्यवदन्यश्च न कश्चित्
प्रसिद्ध इति लक्षणसम्बन्धाभावात् । एवमेव सत्तावान् जातेरित्यत्र सत्तासाध्यकस्यले
(सद्धेतौ) साध्यम् सत्ता, समवायेन साध्यतावच्छेदकेन सत्तावन्तः द्रव्यगुणकर्म-
पदार्थाः, तदन्यस्तामान्यादिपदार्थाः, तन्निरूपिता हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धा-
वच्छिन्ना वृत्तितैव अप्रसिद्धा (सामान्यविशेषसमवायादिपदार्थेषु समवायसम्बन्धेन
किमपि न तिष्ठति) इति साध्यवदन्यनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्च्छिन्नवृत्ति-
त्वाप्रसिद्ध्या लक्षणानामनेन स्यादव्याप्तिरुक्तलक्षणस्येति विन्तायाम् पूर्वपश्चात्प्रसि

• सरस्वती •

प्रभा—शेषत्व (सप्तपदार्थवृत्ति धर्म) आदि केवलान्वयिसाध्यक स्वल मे
साध्यवान् से भिन्न ही प्रसिद्ध नहीं, अतः लक्षण की अपाति होगी ।

और भी 'सत्तावान् जाते.' इस स्वल मे साध्य (सत्ता) वान् से भिन्न
सामान्य आदि पदार्थों मे हेतुतावच्छेदक समवायसम्बन्ध से वृत्तित्व (रहना) ही
अप्रसिद्ध है, लक्षण की अव्याप्ति ही जायगी ।

ॐ कारिकावली ॐ

अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

अत आह अथ वेति । हेतुमति निष्ठा = वृत्तिर्यस्य स तथा विरहः =
अभावः, तथा च हेत्वधिकरणवृत्तियोंऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह
हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ।

• प्रभा •

लक्षण विधाय सिद्धान्तलक्षणो व्याप्तिमुपस्थापयति अथवेति । अथवा, हेतुमन्निष्ठ-
विरहाप्रतियोगिता, साध्येन, हेतोः, एकाधिकरण्यम्, व्याप्तिः उच्यते इति । हेतुः
अस्त्यस्मिन्निति हेतुमान् (हेत्वधिकरणम्) हेतुमति निष्ठा यस्य स हेतुमनिष्ठः (हेत्व-
धिकरणवृत्तिः) स चासौ विरहश्च (अभाव) हेतुमन्निष्ठविरहः, तस्य अप्रतियोगि
हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगि साध्यम्, तेन हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना (हेत्वधिकरण
वृत्तपमावाप्रतियोगिना) साध्येन सहैकाधिकरण्यम् (सामानाधिकरण्यम् एकाधि-
करणवृत्तित्वमिति यावत्) व्याप्तिः । समन्वयश्च—पर्वतो बद्धिमान् धूममिति
सहेतुरस्यलं हेतुः धूमः, हेतुमान् पर्वतादि, तद्विष्ठः = तद्वृत्तिः, यो विरहोऽभाव-
षण्मावादिः, तर्पितयोगी घटादिः, अ-प्रतियोगी साध्यो बद्धिः, तेन सम धूमस्य हेतोः
सामानाधिकरण्यम् पर्वताद्यवच्छेदेनेति ।

असहेतो धूमवान् सहेतियादौ तु हेतु बद्धि, हेतुमान् यथा पर्वतादिः तथा
अयोगोलक्रमवि, तद्वृत्तिरभावः धूमाभाव, अभावप्रतियोगेव साध्यः, न अप्रति-
योगीतिवारणम् ।

• सरस्वती •

उत्तर—पूर्वोक्त दोषों के कारण ही सिद्धान्तलक्षणव्याप्ति का आरम्भ किया जा
रहा है । अर्थात् हेतु के अधिकरण में रहनेवाला जो अभाव, उसका अप्रतियोगी
जो साध्य, उसके साथ एक अधिकरण में रहने को ही व्याप्ति करते हैं ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावलि ॐ

अत्र यद्यपि बद्धिमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभाव-
प्रतियोगित्व तत्तद्बद्धधादेरस्तीत्यव्याप्तिः ।

• प्रभा •

द्रव्य गुणकर्मान्यस्वविशिष्टत्वादिस्वप्न च हेतुः विशिष्टसत्ता, हेतुमत् द्रव्यम्,
तद्दृष्टिरभावो योऽपि कोऽपि, तत्प्रतियोगी अन्यः, अप्रतियोगि साध्य द्रव्यत्वम्,
तेन सम हेतोः विशिष्टसत्तायाः सामानाधिकरण्येन सता निर्वाहः ।

केवलान्यविस्थले तु हेतुः शेषत्वम्, हेतुमत् (शेषत्ववत्) शेषमात्रम्, तत्र
अभावः (व्यापिकरणवर्णवच्छिन्नादिः) योऽपि कोऽपि, तत्प्रतियोगी भवेत्साम
कश्चन, अप्राप्तियोगि साध्यम् वाच्यत्वम्, तेन सम हेतोः शेषत्वस्य सामानाधिकरण्य
समस्त पदार्थेषु प्राप्तमिति ।

सत्तावान् 'जातेरित्यत्र च' हेतुः जातिः, हेतुमन्त्रि द्रव्यगुणकर्माणि, तद्दृष्टिः
अभावः तत्तदभावः, तत्प्रतियोगी सः सः, अप्रतियोगि साध्य सत्ता, तथा सामानाधि-
करण्य जातिहेतोः पदार्थत्रये इति भवत्यव्याप्तिनिरासः ।

नान्येवमापि 'बद्धिमान् धूमात्' इत्यादौ अव्याप्तिः, तथाहि हेतुः धूमः, हेतुमान्
पर्वतः, तद्दृष्टिरभावः महानसीयवद्धिर्नास्ति इति महानसीयवद्धिप्रतियोगिकः,
हेतुमत् महानसम्, तद्दृष्टिरभावः पर्वतीयवद्धिर्नास्ति इति पर्वतीयवद्धिप्रतियोगिकः,
एव रूपेण चालनीन्यायेन कश्चिदपि बद्धिः साध्यः अप्रतियोगी नायाति, सर्वे एव
बह्वयः प्रतियोगिनो जाताः इति समाशङ्कते अत्रेति ।

• सरस्वती •

प्रश्न—'बद्धिमान् धूमात्' इत्यादि में ही यह लक्षण नहीं जायगा क्योंकि
साध्यपद से तत्तद् (महानसीय-वत्सरीय पर्वतीय) बद्धि लेंगे, उन सबका
अभाव तत्तत्पर्वतादि में (पर्वत में महानसीय बद्धि का, महानस में वत्सरीय
बद्धि का) मिल जायगा, सभी बद्धि (साध्य) अभाव के प्रतियोगी ही हो
जायेंगे, अप्रतियोगी साध्य कौन छा मिलेगा ? अव्याप्तिदोष भविष्यति ही
जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

न च समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम्, तत्तद्ब्रह्मपा-
देरप्युभयाभावसत्त्वात्, एकसत्त्वेऽपि द्वयं नाऽस्तीति प्रतीतिः । गुणवान्

• प्रमा •

न च एकाधिकरणवृत्तिवह्निधूमयोरेव तल्लक्षणमिति पर्वतीयवह्निपर्वतीयधूमयोर्ना
व्याप्तिसम्भव इति वाच्यम्, घटसत्त्वेऽपि घटपटौ न स्तः इतिवत् एकसत्त्वेऽपि द्वयं
नास्तीति प्रतीतिः सर्वजनसिद्धत्वेन धूमवति पर्वते पर्वतीयवह्नियभावस्याज्यमेऽपि पर्व-
तीयवह्नियद्योमय नास्ति इत्यभावस्य क्षमेन अभावप्रतियोगिकुक्षी पर्वतीयवह्नेरपि
समानतत्त्वेन अप्रतियोगित्वविरहादप्युक्तः सुरिपरत्वात् ।

ननु महानसीपवह्निर्नास्तीत्यादयो विशेषाभावा एव विशिष्टाभावाः बध्यन्ते,
विशिष्टस्य भावः वैशिष्ट्यम्, एवं च वैशिष्ट्यधर्मानवच्छिन्नत्वम् निवेश्यते । तथा च
तत्तद्विशिष्टाभावाः वैशिष्ट्यधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया न ग्रहीष्यन्ते ।

एवम् व्यासञ्ज्यवृत्तिवत्-एकत्वानवच्छिन्नानुबोहिताकपर्याप्तप्रतियोगिकत्वम्
अर्थात् द्वित्वत्रित्व-उभयवादिधर्मः व्यासञ्ज्यवृत्तिधर्मः, तद्धर्मानवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वमभावस्य विवक्षते ।

उभयामावमादाय दोषो दोषते, स च प्रतियोगितायां वैशिष्ट्यव्यासञ्ज्यवृत्ति-
धर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशात् धारयितुं शक्यः, यतोहि पर्वतीयवह्नियद्योमय नास्तीत्य
भावीया पर्वतीयवह्नियद्योमयनिष्ठा प्रतियोगिता उभयवावच्छिन्ना, स च धर्मः व्यास-
ञ्ज्यवृत्तिः इति सादृशाभावो न ग्रहीष्यते, अर्थात् घटाभावादिः तदप्रतियोगित्वं
साध्यस्य द्रुह्यत् इत्यत आह गुणवानिति । अयम् भावः, तद्वीत्या उभयामावस्य

• सरस्वती •

यदि कहिये कि समानाधिकरण (समान-एक अधिकरण में रहनेवाले)
बाह्य तथा धूम की ही व्याप्ति मानी जाय तो पूर्वोक्त दोष का धारण हो जायगा,
ऐसा भी नहीं कह सकते । क्योंकि इस प्रकार विशिष्टाभाव (विशेषाभाव) का
धारण हो जाने पर भी तत्तद्ब्रह्म-पट इन दोनों (उभय) का अभाव मिथ
जायगा, 'एक के रहते भी दोनों नहीं हैं' यह सिद्धान्त व्यवहारनिष्ठ है । साथ

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

द्रव्यत्वादित्यादाषव्याप्तिश्च ।

तथाऽपि प्रतियोगितानवच्छेदक यत् साध्यतावच्छेदक तदवच्छिन्न-
सामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति वाच्यम् ।

ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् पृथिवीत्वादित्यादीं साध्यतावच्छेदिका
रूपत्वव्याप्यजातयः, तासां च शुक्लत्वादित्स्वरूपाणां नीलघटादिवृत्त्यभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न,

• प्रमा •

घटं मशक्यत्वेन वर्णतो वद्विमान् इत्यादौ धारणेऽपि घटं गुणवान् द्रव्यत्वात् अत्र
द्रव्यत्व हेतुः, तच्च जातिरित्येकमेव न मित्रं भिन्नम्, द्रव्यत्ववत् द्रव्यं तत्तदिति,
द्रव्यत्वाधिकरणं द्रव्यं जलम् तत्र गन्धो गुणो नास्ति, द्रव्यत्वाधिकरणं वायुः, तत्र
रूपगुणो नास्ति, द्रव्यत्वाधिकरणम् पृथ्वी, तत्र स्नेहो नास्ति इति रीत्या चाऽन्योपानेन
सर्वत्रैव गुणः साध्यं अभासप्रतियोगेयैव नाप्रतियोगीनि भवेदेव्याप्तिः । द्रव्यत्वस्य
हेतोः जगति एकमात्रस्य सत्त्वेन 'समानाधिकरणधेन्यासि' इतिरूपव्यञ्ज निर्वहो
न भवितुमर्हति । इत्यत आह तथापीति । अयमाशयः, हेतुधिकरणवृत्तियौऽभाव
तदीया या प्रतियोगिता तदनवच्छेदक यत् साध्यतावच्छेदक तदवच्छिन्नसाध्य-
सामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति लक्षणं कार्यम् । समन्वयश्च वर्णतो वद्विमानित्यादौ
हेतुधर्म, तदधिकरणम् पर्वतादि, तदवृत्तिरभावो घटाभावः, सत्यप्रतियोगिता घटे,
प्रतियोगितावच्छेदक घटत्वम्, प्रतियोगितानवच्छेदक साध्यतावच्छेदक वद्वित्वम्,

• सरस्वती •

हो गुणवान् द्रव्यत्वात् में भव्यासि भी हो जायगी ।

उत्तर—अभावप्रतियोगिता का अनवच्छेदक जो साध्यतावच्छेदक तदव-
च्छिन्नसामानाधिकरण्य को ही व्याप्ति बनायेंगे, किसी प्रकार का दोष न होगा ।

प्रश्न—रूपत्वव्याप्य * इस सहेतुस्थल में साध्यतावच्छेदक होगी रूपत्वव्याप्य
जातियों, सभी चाक्रीन्याय से नीलघट आदि में रहनेवाले तत्तद्भाव की प्रति-
योगितावच्छेदिका ही हो जायेंगी, इस प्रकार अव्याप्तिदोष लग जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात्,

• प्रमा •

तदवच्छिन्नः साध्यो वद्विः, तत्सामानाधिकरण्यां धूमस्येति । धूमवान् धूमेनेत्यत्र
त्र हेतुः वद्विः, तदधिकरणम् पर्वतादिवत् तत्रापिच्छमपि, तद्वह्तिरभावः
धूमामावः, तत्रप्रतियोगिता धूमनिष्ठा, प्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वम्, तदेव साध्य-
तावच्छेदकमिति न लक्षणकान्तिः । गुणवान् द्रव्यत्वादित्यत्र च हेतुः द्रव्यत्वम्
तदधिकरणम् तत्तद्व्यवहारादिव्यव्यवहारात्, तत्र रूपं नास्ति रसो नास्ति गन्धो
नास्तीत्येवमदयोऽभावा इच्छन्ताम्, तत्तदभावप्रतियोगिता तत्तद्रूपरसतादिगुणे
प्रतियोगितावच्छेदकं तत्तद्रूपत्ववत्त्वत्वादि, अनवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं गुणत्वम्,
तदवच्छिन्नो गुणः, तत्सामानाधिकरण्यां द्रव्यत्वस्येति भवेद्दोषाभावा ।

नन्वेवमपि षट् रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् पृथिवीत्वात् रूपत्वव्याप्यजातिमात्रं
रूपत्वव्याप्यजातिः साध्या, पृथिवीत्वं हेतुः, इति सद्धेतौ स्यादव्याप्तिः, तत्रादि-
रूपत्वस्य स्याप्या जातयः शुक्लत्व-नीलत्व-पीतत्व-हरितत्व-रक्तत्व-श्वेतत्व-चित्रत्वानि,
हेतुःपृथिवीत्वम्, तदधिकरणं यदि नीलो षटो प्रियते तदा तत्र शुक्लो नास्ति
इत्यभावात्, यदि शुक्लो षटो पश्यते तदा तत्र नीलो नास्ति इत्यभावात्, यदि हरितस्तदा
तत्र पीतो नास्तीत्यभावात् एवम् चान्नीलवायेन सर्वाभावकामे शुक्लाभावप्रति-
योगितावच्छेदकं शुक्लत्वम्, पीताभावात्प्रतियोगितावच्छेदकम् पीतत्वम्, नीलाभावात्-
प्रतियोगितावच्छेदकं नीलत्वम्, हरिताभावात्प्रतियोगितावच्छेदकम् हरितत्वम् इति
हेत्या रूपत्वव्याप्याः सप्त अपि शुक्लत्व-नीलत्वादिकतयः प्रतियोगितावच्छेदिका
एव जाताः, ता एव च साध्यतावच्छेदिकाः इति प्रतियोगितावच्छेदकमात्रवत्ता-
वच्छेदककामेन मानिर्वाहात् इति उद्घाटयामाह सत्रेति । अयमभावः, मन्वे
इष्टानुरोधेन मन्य। व्यवस्था, साधारणतः साध्यतावच्छेदकसमवायसमन्वयेन रूपत्व-
व्याप्यजातिमान् साध्यः, साध्यता रूपत्वव्याप्यजातिमत्प्रिया, साध्यतावच्छेदकम्

• सरस्वती •

उत्तर—स्वाभवात्तद्व्यवहारात्तद्व्यवहारेण सै प्रकृतत्वमेव रूपत्वव्याप्य-

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

न हि तादृशघर्मावन्ति उज्जाभाव काऽपि पृथिव्यामस्ति, रूपत्वव्याप्यजाति-
मात्रास्तीति बुद्ध्यापत्ते ।

एव दण्डघातौ साध्ये परम्परासम्बद्ध दण्डरुदादिकमेव साध्यतावच्छे-
दक तच्च प्रतियोगितानवच्छेदकमिति ।

• प्रभा •

रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्, तच्च प्रकृतिज-यथेवे प्रकारोन्मूतो भाव इति रीत्या रूपत्व
व्याप्यजातिमानम् प्राप्नोति । परमत्र रूपत्वव्याप्यजातित्वम् साध्यतावच्छेदकम्
मान्यम्, परम्परारूपस्वाभयसमवायसम्बन्धेन । स्वम् रूपत्वव्याप्यजातित्वं तदाभ्याः
रूपत्वव्याप्यजाति, सत्समवायो रूपमात्रे । एव च पूर्वोक्तरीत्या तत्तदनीलत्वादि
जातीनां प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि न हानि तथाहि प्रतियोगितावच्छेदिका
भवन्तु नाम नीलत्वादयो जातय, परन्तु साध्यतावच्छेदक रूपत्वव्याप्यजातित्वम्
तच्च-प्रतियोगितानवच्छेदकमेव, तद्वच्छिन्ना स्वाभ्यामपत्वसम्बन्धेन रूपत्व
व्याप्यजातिमन्त, तस्मान्नाभिकरणम् पृथिवीत्वस्य हेतो स्यादिति न शेष ।
तदेव स्पष्टयति नदीति । पृथिवीभावे (फापि घरादौ) रूपत्वव्याप्यजातिमान्
नास्तीति बुद्धिर्न भवति ।

परम्परया साध्यतावच्छेदकप्रसङ्गादाह स्वयन्तरमपि एवमिति । 'मठो दण्ड-
मान् दण्डिसयोगात्' इत्यत्र मठ षष्ठ, दण्डिसस्य साध्यम्, दण्डिसयोग हेतु,
साध्यतावच्छेदको दण्ड, अत्र दण्डिसयोगस्य हेतोरधिकरणम् मठ, तद्दृश्यभाव
तद्दण्डी नास्ति, तद्दण्डी नास्ति इति चालनीन्यायेन तत्तद्दृश्यभावा, तत्तद्भावीषा
प्रतियोगिता तत्तदण्डिनिष्ठा, अभावप्रतियोगितावच्छेदक तत्तदण्ड इति, स एव

• सरस्वती •

जातित्वं ही साध्यतावच्छेदक माना जापगा, न किं तत्तद् शुद्धत्व आदि जातिर्था ।
किंभी भी पृष्ठी मे 'रूपत्वव्याप्यजातिमान् नदी है' ऐसी प्रतीति नही होती ।

इसी प्रकार दण्डिमान् दण्डिसयोगात् इत्यादि रूपक मे भी परम्परसम्बन्ध
से दण्डत्व आदि ही साध्यतावच्छेदक होते हैं, वे प्रतियोगितानवच्छेदक भी ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं
प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति ।

• प्रमा •

च साध्यतावच्छेदक इति स्यादव्याप्तिः । परन्तु पूर्वोक्तरीत्या स्वाश्रयाश्रयत्वरूप-
परम्परासम्बन्धेन दण्डत्वं साध्यतावच्छेदकम् । तथा च तत्तद्दृष्टो भवेन्नाम प्रति-
योगितावच्छेदकः प्रतियोगितानवच्छेदक साध्यतावच्छेदक दण्डत्वम् स्वाश्रयाश्रयत्व-
सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यारूपव्याप्तिक्षणसमन्वयेऽदोषात् । दण्डसम्य-
गाश्रये क्वापि मटे स्वाश्रयाश्रयत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन दण्डत्ववाजास्तीति वस्तयो न
भवति कदापीति हृदयम् ।

ननु परम्परासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वव्यवस्थापिका पद्धतिः कुतो नोपत-
इति चेन्न ? 'साध्यताभेदेन व्याप्तिभेद' इति सिद्धान्तात् तादृशस्थले व्याप्ति-
लक्षणस्य भिन्नस्य स्वीकारात् । तथा च तत्र हेत्वधिकरणवृत्त्यभाव त्रियोगिता-
वच्छेदकतानवच्छेदक यत् साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक तदाश्रयावच्छिन्नसामानाधि-
करण्य हेतोर्व्याप्तिरिति । तदाह साध्यादिभेदेनेति ।

ननु षोऽद्रव्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात् इति स्थले शुद्धविशिष्टसत्त्वयोर-
भेदेन शुद्धसत्त्वप्रतिभविशिष्टसत्त्वादेतोरधिकरण गुण, तद्दृष्टिरभावः द्रव्यत्व,
नास्तीति, प्रतियोगिता द्रव्यत्वनिष्ठा, प्रतियोगितावच्छेदक द्रव्यत्वत्वम्, तदेव
साध्यतावच्छेदकमिति कथं लक्षणसमन्वय इति चेन्न ? हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतु-
धिकरणवृत्त्यभावेत्वादिलक्षणकरणाददोषात् । तथाहि—हेतु गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट-
सत्त्वा, हेतुता तादृशसत्त्वनिष्ठा, हेतुतावच्छेदकं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वम्,
सद्विशिष्टा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वा, तदधिकरण द्रव्यम्, तद्दृष्टिरभावः घटा-

• सरस्वती •

साध्य, साधन के भेद से व्याप्ति भी भिन्न भिन्न होती है इस सिद्धान्त से साध्य-
तावच्छेदकता का अन्वच्छेदक जो यह प्रतियोगितावच्छेदकता का अन्वच्छेदक दो
नेसा ही लक्षण बना देना चाहिये, यह किसी का मत है ।

❀ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ❀

हेत्वधिकरणं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम्, तेन द्रव्यं गुण-
कर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादी शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रति-
योगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाऽभ्यासिः ।

एवं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यम्, तेन समवायेन

• प्रभा •

भावादिर्यः कश्चिदपि, तदप्रतियोगि साध्यम् द्रव्यत्वम्, हेतुना तदवच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यसत्त्वेन लक्षणसम्बन्धात् ।

न च तथापि हेतुतावच्छेदक विशिष्टसत्त्वात्, तद्विशिष्टा गुणकर्मान्यत्व-
विशिष्टसत्ता, सा च शुद्धसत्तानतिरिक्ता, इति पुनः पूर्वदोषः मुख्य इति वाच्यम्,
हेतुतावच्छेदकविशिष्टवदेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्व-
विशिष्ट यद् हेत्वधिकरणमिति विवक्षया निर्वाहात् । तथाहि—विशिष्टशुद्धसत्तयो-
रन्वयेऽपि हेतुतावच्छेदक गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताऽपि, तदवच्छिन्ननिरूपकतानिरु-
पिताधिकरणता भिन्ना, सा च द्रव्य एव—न गुणकर्मणोः, शुद्धसत्तावच्छिन्न-
निरूपकतानिरूपिताधिकरणता भिन्ना, सा च द्रव्यगुणकर्मणु समाना । इति विशिष्ट-
सत्ताधिकरणत्व हेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वेन कदापि न गुणकर्मणोः, किन्तु द्रव्य
एवेति नान्यासिः । तदाह हेत्वधिकरणमिति ।

नन्वेवमपि 'पूर्वतो वह्निमान् धूमात्' इत्यत्राभ्यासिः, तथाहि हेतुः धूमः, तस्य-
धिकरण समवायसम्बन्धेन धूमावयवाः, तद्वृत्तिर्षोऽभावाः स वृत्त्यभावाः, तदप्रति-
योगी वह्निः साध्य इति चेदत्राह एवमिति । तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणवृत्त्यभावेत्यादिलक्षणम् । अत्र च हेतुतावच्छेदकः सम्बन्धः सयोगः,

• सरस्वती •

हेतु का अधिकरण हेतुतावच्छेदकविशिष्ट का अधिकरण केना चादिये । अतः
द्रव्यत्वसाध्यकविशिष्टसत्ताहेतुत्वरूपत्वं न शुद्धसत्ता के अधिकरण गुण भादि नो
रहनेवाले अभाव का प्रतियोगी होने पर भी अभ्यासि न हुई ।

हेतु का अधिकरण भी हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध से भिन्ना कारणता । अतः

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

धूमार्धिकरणतद्वयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि घट्टेनाऽऽव्याप्तिः ।

अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः । तेन कपिसंयोगे तद्दृष्ट-
त्वादित्यादावेतद्दृष्टवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य
नाऽऽव्याप्तिः ।

• प्रमा •

तेन सम्बन्धेन धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणम् पर्वतादिः (न धूमावयवः) तद्दृष्टि-
भावो घटाभावादिरिति सम्बन्धेन दोषाभावः ।

ननु तथापि वृक्षः कपिसंयोगी एतद्दृष्टत्वत् इति सद्येतद्व्यत्यये कपिसंयोगः
साध्यः, तत्र शाखायां कपिसंयोगः, मूले कपिसंयोगाभावः इति स्थितिः । हेतुः
एतद्दृष्टत्वम्, 'तदधिकरणं वृक्षः, तद्दृष्टिभावः मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभावः,
तत्प्रतियोगी कपिसंयोगः' प्रतियोगितावच्छेदकं कपिसंयोगत्वम्, तदेव तु साध्य-
तावच्छेदकम् इति भवेदव्याप्तिरिति चेदथाह अभावश्चेति । तथा च अभावः
प्रतियोगिव्यधिकरणो ग्राह्यः । प्रकृते यः कपिसंयोगाभावो धृतः स न प्रतियोगि-
व्यधिकरणः, यतो हि वृक्षः अभावप्रतियोगिनः कपिसंयोगस्याधिकरणं शाखा-
वच्छेदेन, कपिसंयोगाभावस्याधिकरणं मूलावच्छेदेनेति अभावोऽयम् प्रतियोगि-
समानाधिकरणो ननु प्रतियोगिव्यधिकरणः, किन्तु घटाभावादित्वाद्दोषो ग्राह्य इति
दोषवारणसम्भवात् ।

ननु एवमपि किञ्चाम अभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वम् ? यदि प्रतियोग्यन-
धिकरणवृत्तित्वम् तदा पुनस्तत्रैवाव्याप्तिः, तथाहि हेत्यधिकरणम् एतद्दृष्टः,

• सरस्वती •

समवायसम्बन्ध-से धूम के अधिकरण धूमावयव में रहनेवाले अभाव का प्रतियोगी
होने पर भी घट्टिन के अव्याप्ति न हुई ।

अभाव तो प्रतियोगिव्यधिकरण सेना चाहिये । अतः कपिसंयोगी.....रस
सद्येतद्व्यत्यये तद्दृष्टवृत्तिकपिसंयोगाभाव का प्रतियोगी होने पर भी कपिसंयोग
के अव्याप्तिदोष नहीं क्या ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुच्चावली ॐ

न च प्रतियोगिव्यधिकरणस्य यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम्, तदा तथैवाऽव्याप्तिः, प्रतियोगिनः कविसयोगस्याऽनधिकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात् । यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं, तदा सयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्ति —सत्ताधिकरणे गुणादौ च सयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्,

• प्रभा •

तद्वृत्तिः च अभावः कविसयोगाभावः, स प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिरिति, यतोहि प्रतियोगी कविसयोगः, तस्यनधिकरणं गुण (गुणे गुणो न तिष्ठति इति न्यायशास्त्रसिद्धान्तात्) स एव गुणवृत्तिकविसयोगाभावो वृक्षे मूले लभ्यते इति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्याभावे सत्त्वादव्याप्तिः सुस्थिरेति शङ्कायामाह यदि त्विति । अयमभावः, प्रतियोगिव्यधिकरणत्वम् प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वम् । तथा चात्र वृक्षवृत्तिकविसयोगाभावः श्वप्रतियोगिनः (कविसयोगस्य) अनधिकरणे मूलावच्छेदेन वर्तमान इति न च प्रतियोगिव्यधिकरणं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिरिति भवेद् दोषपरिहारः ।

नचैकम् द्रव्ययुक्त्या सयोगी सत्त्वादिति असत्त्वेऽवच्छेदे सयोगाव्यपकसत्तादेत्युक्ते

• सरस्वती •

प्रतियोगिव्यधिकरणत्व का धर्म विरुद्धे के द्वारा प्रथम करके कह रहे हैं ।

१—यदि प्रतियोगी के अनधिकरण में वृत्तित्व ही यह हो तो पुनः अव्याप्ति लगी रह जायगी । क्योंकि अभाव का प्रतियोगी जो कविसयोग उसके अनधिकरण गुण में रहनेवाला जो अभाव (कविसयोगाभाव) वही मूल में वृक्ष में पैठा है ।

२—यदि प्रतियोगी के अधिकरण में अवृत्ति अभाव ऐसा धर्म करें तो पूर्वोक्त का निवारण होने पर भी द्रव्ययुक्त्या 'सयोगी सत्त्वात्' यहाँ पर अतिव्याप्ति हो जायगी । क्योंकि सत्ता के अधिकरण गुण बाद में जो सयोगाभाव यह प्रतियोगी (सयोग) के अधिकरण द्रव्य में भी वृत्ति (रहनेवाला) है । अतः यहाँ पर सत्त्वाभाव नहीं पकड़ा जायगा । अभावान्तर ऐकर अतिव्याप्ति बच जायगी ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिव्यतिरिक्तस्य विवक्षितत्वात्, स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः ।

प्रतियोग्यनधिकरणत्व च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं

• प्रमा •

अतिव्याप्ति स्यात्, तथाहि—हेतुः सत्ता, तदधिकरणम् द्रव्य गुण कर्म च, तत्र गुणे य सयोगाभाव स स्वप्रतियोगिन सयोगस्याधिकरणे मूलावच्छेदेन वृद्धद्रव्ये वर्तते इति न प्रतियोग्यधिकरणावृत्ति प्रतियोगिव्यधिकरण इति न ध्रियेत, ध्रियेत च कश्चिदन्याभाव, इति प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदके त्यादिप्रक्षणकान्तिसङ्कटात् इति वाच्यम्, हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिव्यतिरिक्तस्य विवक्षणात् । निष्कर्षमाह स्वप्रतियोग्यनधिकरणीति । अर्थात् स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूत यद् हेत्वधिकरणन्तद्रव्यभावः प्रतियोगिव्यधिकरणो नाम । हेत्वधिकरणावच्छेदेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्पेक्षं । तथा च कविसयोगी एतद्रव्यत्वादित्यत्र गुणस्य हेत्वधिकरणत्वाभावेन कविसयोगाभावो न हेत्वधिकरणावच्छेदेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिरिति न स ग्रहीष्यत इति नान्याप्ति । असद्वैतौ सयोगी सरनादित्यत्र तु सयोगाभावो ग्रहीष्यते, “गुणस्य हेत्वधिकरणत्वात् हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वरूपप्रतियोग्यविकरणत्वत्वात्, एव च नातिव्याप्तिरपीति ।

अत्रैवमपि विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यसद्वैतौ विशिष्टसत्तासाध्यके जातिहेतुके नात्यधिकरयो गुणे साध्याभावरय विशिष्टसत्ताभावस्य ग्रहणव स्यात्, विशिष्टशुद्धसत्तयोरभेदेन सत्तारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाम वात्तस्यैवि शक्यामाह प्रतियोग्यनधिकरणत्व चेति । तथा च प्रतियोगितावच्छेद

• सरस्वती •

समाधान—हेत्वधिकरण) में प्रतियोगी के अनधिकरणवृत्तिव्यतिरिक्त जो अभाव ऐसा भय कर देंगे । स्वप्रतियोगी का अनधिकरणीभूत जो हेत्वधिकरण उत्तममें रहनेवाला जो अभाव यह स्पष्टार्थ होगा ।

प्रतियोग्यनधिकरण भी प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न का अनधिकरण कहना

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

वाच्यम्, तेन विशिष्टसत्त्वान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्ट-
सत्त्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः ।

अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यम्, तेन

• प्रभा •

दकावच्छिन्नानधिकरणत्वम् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधि-
करणताशून्यत्वम् । प्रकृतेऽसत्त्वस्थले च विशिष्टसत्त्वाभावो ग्रहीष्यते, यतो हि
विशिष्टशुद्धसत्त्वयोरैक्येऽपि सत्त्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणता मित्वा
विशिष्टसत्त्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणता । भवेति सिद्धान्तरीत्या विशिष्ट-
सत्त्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणता न गुणे, इति गुणे विशिष्टसत्त्वा-
भावः प्रतियोगिव्यधिकरणसिद्धस्तद्ग्रहणेनातिव्यातिनिराससरस्यात् । एतावत्यर्थन्त-
शास्त्रार्थेन सम्बन्ध एवमन्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिता-
धिकरणताशून्यो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकता-
निरूपिताधिकरणतावान् य. तद्विशेषो योऽप्यावः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं क्लृप्तय-
वानवच्छेदकं तदयच्छिन्नसाम्यासामानाधिकरण्य हेतोर्भ्यातिरिति ।

अथ ज्ञानवान् सत्त्वादिति समवायेन ज्ञानसापक्षे सत्ताहेतुकत्वमिन्नारिस्थले
ऽसत्त्वो हेतोः सत्त्वावाः अतिकरण घटादि, तच्छिष्टोऽभावो न ज्ञानाभावः (ज्ञान
विषयतासम्बन्धेन घटवृत्ति) इति तस्य विषयतासम्बन्धेन ज्ञानरूपप्रतियोगि-
समानाधिकरणत्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानाभावात् अतोऽभावान्तरं ब्राह्मम् इति
भवेद्व्याप्तिरिति शङ्कायां समाधानमाह अत्रेति । अर्थात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वग्रहणे विषयतासम्बन्धेन ज्ञान घटे वर्तताम् न क्वपि हानिः,
समवायेन ज्ञान तत्र (घटे) नास्तीति ज्ञानाभावः प्रतियोगिव्यधिकरण, मुक्तमः

• सरस्वती •

शेषा । जिससे 'विशिष्टसत्त्वान् जाते.' वहाँ पर क्याति के अतिकरण गुण आदि
में विशिष्टसत्त्वाभाव के प्रतियोगिसमानाधिकरण होने पर भी अतिव्याप्ति न हुई ।

यहाँ साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध से प्रतियोग्यनधिकरणत्व विवक्षित है । अतः

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । इत्थं च बद्धिमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे समवायेन बद्धि-
विरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्प्रतियोगिनोऽन-
धिकरणत्वं ? तत्सामान्यस्य वा ? यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नानधिकरणत्वं वा ? विवक्षितम् ।

• प्रमा •

तथा चातिव्याप्तिपरिहारस्तुकरः ।

सापत्तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यविकरणत्वनिवेद्यात् प्राक् पर्वतो बद्धि-
मान् धूमादिति सद्देतावपि प्राप्तामव्याप्तिं धारयति इत्थं चेति । धमाधिकरणे
पर्वते समवायेन बद्धयभावो न प्रतिधोगिव्यविकरणः, प्रतिधोगिनो बद्धे तयोर्ने-
पर्वतवृत्तित्वादिति घटाभावादिक तादृशमादाय बद्धगणमन्त्रये वाचकामावात् ।

ननु जातिहेतुके विशिष्टसत्तासाध्यके ध्वमिचारिणि अतिव्याप्तिनिरासाय प्रति-
योगनधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वरूपोऽप्योऽज्ञोक्तः ।
तत्र जिज्ञास्यते ननु इति । तत्सामान्यस्य = प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा-

• सरस्वती •

‘ज्ञानवान् सत्त्वात्’ इस अक्षेत्तुत्पल में सत्ता का अधिकरण जो घट आदि,
विषयशासम्बन्ध से उसके ज्ञानाधिकरण होने पर भी अतिव्याप्ति न हुई ।

इस निवेश से यह भी लाम हुआ कि ‘बद्धिमान् धूमात्’ इस सद्देतुत्पल
में धूम के अधिकरण में समवायसम्बन्ध से बद्धि का अभाव मिलने पर भी
अव्याप्ति न होगी ।

प्रश्न—१ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न जिस कित्ते प्रतियोगी का अनधिकरण
२ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न सामान्य का अनधिकरण ३ बद्धिचित्प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्न का अनधिकरण, क्या अभीष्ट है ?

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

आद्ये कपिसंयोगी एतद्बृक्षत्वादित्यादौ तथैवाव्याप्तिः— कपिसंयोगा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिकपिसयोगोऽपि भवति
तदनधिकरणं वृक्ष इति ।

• प्रभा •

मान्यस्य । पञ्चममुद्राभ्य यथाक्रमं दूषयति आद्य इति । प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वविवक्षणे कपिसयोगी एतद्बृक्ष-
त्वादित्यादौ सदेतौ कपिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिकपि-
संयोगोऽपि, तदनधिकरणं वृक्ष इति प्रतियोगिभ्यधिकरणत्वेन कपिसयोगाभावरस्य
ग्रहणे अव्याप्तिदोषस्य महापातात् ।

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्यानधिकरणत्वविवक्षणे प्रतियोगिभ्यभि-
करणाभावाप्रतिषेधः । रुद्धेत्पत्रे ङ्गणसमन्वयामात्रेण असम्भवप्राप्तात् । तथाहि—
सदेतौ पर्वतो बद्धिमान् धूम्रादित्यत्र देतुर्धूमः, तदधिकरणम् पर्वतः, तद्बृत्तिर-
भावः पूर्व घटाभावोऽधियन्, स नेदानीं सम्भवति, एतौ हि स स्वप्रतियोगरमा-
नाधिकरणः, कथमिति चेच्छृणु योऽयं घटाभावः, पूर्वङ्गणवृत्तित्वव्यतिः पर्वते
तस्यैव घटाभावस्य उत्तरक्षणे अभावोऽपि, इति उत्तरङ्गावच्छेदेन पूर्वङ्गणवृत्तित्व-
विशिष्टघटाभावाभावः विविष्टं शुद्धलानिरिच्यते इति रीत्या शुद्धघटाभावः विशिष्ट-
घटाभावस्वरूपः । इति यथा घटाभावस्य प्रतियोगी षटः तथा घटाभावस्य घटा-
भावाभावाभावस्वरूपतया तत्प्रतियोगी घटाभावाभावे द्वितीयाभावश्च, इति षटरूप-
प्रतियोगिनोऽवच्छेदपि पर्वते पूर्वङ्गणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावाभावरूपप्रतियोगिसत्त्वेन
घटाभावस्य प्रतियोगिभ्यधिकरणत्वात्प्राभात् । एव रीत्या सर्वस्यापि अभावावस्य
प्रतियोगिभ्यधिकरणता नैव स्यादिति स्यादसम्भवः ।

• सरस्वती •

बहला मानने पर कपिसयोगी एतद्बृक्षत्वात् सदेतुस्य मे अव्याप्ति कनी ही रह
आद्यमी क्वचोकि कपिसयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न वृक्ष मे अहृति कपि-
सयोग भी होगा, उक्ता अनधिकरण वृक्ष होगा ही, साध्याभाव परुड लिया
आवगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

द्वितीये तु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः—सर्वस्यैवाभावस्य पूर्व-
क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । नच
बद्धिमान् धूमादित्यादी घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मक-
प्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्यतादेः, तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः-

● प्रमा ●

ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणस्यानुपदमुक्तत्वात्
पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावामावरूपप्रतियोगिनः स्वरूपसम्बन्धेन पर्वते तत्त्वेऽपि
साध्यतावच्छेदकसंबोधसम्बन्धेन तथात्वाभावात् घटाभावरस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं
सुप्यन एव नात्मनश्च इति चेन्न, अभावाधिकरणकोऽभावोऽधिकरणस्वरूप इति
केयादित् सिद्धान्तेन घटाभावे यो बह्वयभावः सोऽधिकरणस्वरूपः अर्थात् घटा-
भावस्वरूप इति, यथा तस्य घटः प्रतियोगी तथा घट्टिरपि, तदधिकरण च पर्वत
इति नासौ घटाभावः प्रतियोगिभ्यधिकरणो भवितुमर्हत्, एवमेवान्येऽप्यभावा
इति भवेदसम्भवापाव इति तात्पर्यात् ।

नचाभावनिष्ठोऽभावो नामावस्वरूपः किन्तु भिन्न एवेति मते नोक्तरीत्या
प्रतियोगिभ्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, तथा सति धूमाभाववान् बह्वय-
मावादिति तद्वैतौ स्वरूपसम्बन्धेन धूमाभावसाध्यते बह्वयभावदेतुके चाभ्यासि

● सरस्वती ●

२—दूतरे में प्रतियोगिव्यधिकरण अभाव ही अप्रसिद्ध हो जायगा, क्योंकि
समी अभाव पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगी के समानाधिकरण
होते हैं ।

प्रश्न—यद्यपि 'बद्धिमान् धूमात्' इत्यादि में पकड़ा जानेवाला जो घटाभाव
वह पर्वत में प्रतियोगिव्यधिकरण नहीं होगा, क्योंकि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वामा
वात्मकप्रतियोगी का अधिकरण ही पर्वत ही ज्ञाता है, तथापि साध्यतावच्छेदक
सम्बन्ध से प्रतियोगी का अनधिकरण पर्वत ही जायगा । एव प्रकार प्रतियोगि-
व्यधिकरण अभाव तो प्रसिद्ध हो सकता है पुनः अप्रसिद्ध कैसे ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

रिति चाच्यम्, घटाभावे यो बहुधमावात्तस्य घटाभावात्मकतया घटा-
भावस्य वह्निरपि प्रतियोगी तदधिकरणं च पर्यव्यादिरित्येवंक्रमेण प्रतियो-
गिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात् । यदि च घटाभावाद्दी बहुधमावादिभिन्न
इत्युच्यते, तदापि धूमाभाववान् बहुधमावादिस्थादावव्याप्तिः—तत्र साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन सर्वस्यैवाभावरय पूर्व-
क्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति ।

ॐ प्रमा ॐ

दोषस्य दुर्वात्त्वात् । साध्यतावच्छेदकेन स्वरूपसम्बन्धेन अभावमात्रस्य पूर्वक्षण-
वृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् ।

यद्यपि यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकत्वच्छिन्नानधिकरणत्व हेत्वधिकरणस्येति
पक्षे घटामावोपपत्तिश्चिप्रतियोगितावच्छेदकत्वच्छिन्नानधिकरणत्वस्य पक्षे
सत्त्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतिद्वया समन्वये नासम्भवशंका । तथापि
आत्मा कविसंयोगाभाववान् आत्मत्वादीर्त्तं सदेतौ कविसंयोगाभावात्साध्यकं
मात्मत्वहेतुकेऽव्याप्तिः स्यात्, साध्याभावप्रमाणस्य प्राप्तेः । तथाहि—
साध्याभावः कविसंयोगाभावाभावः कविसंयोगरूपः, तत्र कविसंयोगे

• सरस्वती •

उत्तर—अभावाधिकरणक अभाव अधिकरणस्वरूप होता है इस निबन्ध से
घटाभाव में जो बहुधमाव वह घटामावस्वरूप होगा, इस प्रकार घटामाव का
प्रतियोगी वहि भी हो जायगा, वह पक्ष में है ही, पुनः प्रतियोगिव्यधिकरण
अभाव को अप्रसिद्धि होगी रहेगी ।

प्रश्न—घटामाव आदि में रहनेवाला बहुधमाव आदि भिन्न ही होता है, अधि-
करणस्वरूप नहीं, ऐसा भी किसी किसी का मत है, तब तो अप्रसिद्धि न होगी ।

उत्तर—वैसा मान लेने पर भी 'धूमाभाववान् बहुधमाव' इस शब्द में
अव्याप्ति क्या जायगी । क्योंकि साध्यतावच्छेदक स्वरूपसम्बन्ध से सगी अभाव के
पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावात्मकप्रतियोगी का अधिकरण हेत्वधिकरण हो
जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

वृत्तीये तु क्वपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्ति — तत्रात्मा वृत्तिक्वपिसंयोगाभावाभाव क्वपिसंयोगस्तस्य गुणत्वात् तत्रप्रतियोगिता-वच्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्व हेत्वधिकरण-स्यात्मन इति ।

मैवम्—यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत्-स्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

● प्रमा ●

क्वचित्योगत्व गुणत्व च चर्मां तिष्ठत । साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदक क्वपि संयोगाभावत्वम् गुणसामान्याभावत्व च । तत्र यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदक-र्षदेन गुणसामान्याभावत्वगुणत्वात् तदवच्छिन्नानधिकरणत्वमात्मन इति साध्या भावो गृहीत स्यात् प्रतियोगित्वधिकरण इति स्पष्टगद्गुणदाने षष्ठाभाषात् । इति कथम् प्रतियोगि-यधिकरणत्वपरिष्कार इति चिन्तायामाह मैवमिति । यादृश-प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्व हेतुविकरणस्य तादृशप्रतियोगितानव-च्छेदक यत् साध्यतावच्छेदक तदवच्छिन्नेत्यादि लक्षणम् । प्रकृते च यादृशप्रति-योगितावच्छेदकपदेन गुणसामान्याभावत्वम्, तदवच्छिन्नानधिकरणत्वमिति तत्रप्रति-योगितानवच्छेदक यत् साध्यतावच्छेदक क्वपिसंयोगाभावत्व तदवच्छिन्नसामान्यापि-करणत्वप्रमाणनिर्वाहः ।

● सरस्वती ●

३—तीसरे कल्प में 'क्वपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वात्' इति सञ्ज्ञेत में व्याप्ति हो जायगी । क्योंकि आत्मवृत्ति क्वपिसंयोगाभावाभाव है क्वपिसंयोगावरूप, यह गुण है, अतः प्रतियोगितावच्छेदक गुणसामान्याभावत्व भी होगा, तदवच्छिन्न का अधिकरण हेत्वधिकरण आत्मा नहीं ।

विशिष्टसमाधान—यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न का अतः अधिकरण हेत्वधिकरण ही तादृशप्रतियोगिता का अतः अतः अतः साध्यतावच्छेदक देता अर्थ करने से समी दोष इष्ट जायेंगे ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणभावा-
प्रसिद्धिः—हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामेवाभावानां
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् ।

अत्र केचित्—महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिक-
रणः, महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात्,
महाकाले महाकालभेदाभावात् ।

● प्रमा ●

ननु कालः घटवान् कालपरिमाणात् इति कालवृत्तके कालिकसम्बन्धेन घट-
साध्यके कालपरिमाणहेतुके सद्देशे प्रतियोगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्ध्या अभ्याप्तिः
स्यात्, तथा'ह कालपरिमाणस्य हेतोः अधिकरणम् महाकालः, सव ष्यतामाभय
इति सर्वसिद्धान्तात् सर्वशेषाभ्यभावस्य प्रतियोगी कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकेन
तत्र महाकाले वर्तते इति न कोऽप्यभावः प्रतियोगिव्यधिकरणतया लघु शक्यः
स्यात् इति 'शब्दात्पामाह' अत्र 'कौशिकी' 'अप्यभावाः यद्-शुक्ले यद्दे वर्तते'
तत्रैव स्वरूपेण महाकालभेदेऽपि इति सामानाधिकरण्य (एकाधिकरणवृत्तित्त्वं)
सम्बन्धेन घटः महाकालभेदविशिष्टो भवति, तस्य च महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्य
अभावो महाकाले लभ्यते, इति स भविष्यति प्रतियोगिव्यधिकरण, महाकाल-
भेदविशिष्टघटाभावीया प्रतियोगिता महाकालभेदविशिष्टैयनिष्ठा, प्रतियोगिता-
वच्छेदकम् महाकालभेदविशिष्टपदस्यम्, तदनवच्छेदकं शुद्धमाप्यतावच्छेदकं पदस्यं,
तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्य कालपरिमाणहेतोरिति दोषाभावात् तदाह महाकाल-
स्येत्यादिना ।

● सरस्वती ●

प्रम—'कालो घटवान्' इति सद्देशेनुरथल में अभ्याप्ति हो जावगी; क्योंकि हेतुका
अधिकरण जो महाकाल यह समस्तजगत् का आधार है, उस में साध्यतावच्छेदक
कालिकसम्बन्ध से सभी अभाव प्रतियोगिसमानाधिकरण हो चर्येंगे ।

उत्तर—महाकालभेदविशिष्ट पदभाव ही प्रतियोगिव्यधिकरण अभाव प्रसिद्ध
हो जायगा । क्योंकि महाकाल में महाकालभेदविशिष्ट घट कदापि नहीं रह सकता ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

घातुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-
हेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्माव-
च्छिन्नत्वोभयामावावस्तेन सम्बन्धेन तद्दर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं

• प्रमा •

तावता निवेशप्रवेक्षकल्पनासहकृतेन शास्त्रार्थेन मनो न विधान्यति चेत्
सिद्धान्तमाह घातुतस्त्यति । यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्व-यद्दर्मावच्छिन्नत्वोभयामावपदे
यत्सम्बन्धयद्दर्मावच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-साध्यतावच्छेदकधर्मो विवक्षितौ ।
सम्बन्धयश्च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र सयोगेन घटाभावः गृह्यते, तत्र
प्रतियोगिता घटनिष्ठा, प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धः सयोगः, तेन
प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणपर्वतवृत्त्यभाव (घयभाव) प्रतियोगितासामान्ये
साध्यतावच्छेदकसयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकधर्मवद्वित्वपर्मावच्छिन्नत्वोभया-
भावः (संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वेऽपि वह्निरभावच्छिन्नत्व नास्ति इति एकसत्त्वेऽपि
द्वय नास्ति इति रीत्या सिद्ध्यति, तत्रोभयाभावः प्रतियोगितायम्) तेन सम्बन्धेन
(सयोगसम्बन्धेन) तद्दर्मावच्छिन्नत्व (साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य वह्नित्वावच्छि-
न्नस्य) बद्धेः तद् (धूम) हेतुव्यापकत्वमिति तत्सामानाधिकरण्या धूमहेत्वोपपत्तिः ।

काले घटवानित्यर्थः च कालपरिमाणहेत्वधिकरणे महाकाले सयोगेन घटा-
भावो ग्राह्यः । तथा च प्रतियोगितावच्छेदेन सयोगसम्बन्धेन घटात्मकप्रतियोग्य-
नधिकरणीभूतहेत्वधिकरणमहाकालवृत्तिसयोगसम्बन्धावच्छिन्नसपदाभावीसपदप्रतियोगि-
तासामान्ये साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकघटत्वा
वच्छिन्नत्वोभयामाभावः (घटत्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि सयोगसम्बन्धावच्छिन्नतया कालि-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहप्रसुक्तः) तेन सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकाख्येन कालिक-

• सरस्वती •

वस्तुतः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध से प्रतियोगी का अनधिकरणीभूत जो
हेत्वधिकरण, उस में रहनेवाद्य जो श्रमाव उसके प्रतियोगितासामान्य में साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व तथा साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्व उभय का

बोध्यम् । व्यापकसामानाधिकरण्यं च व्याप्तिः । यत्सम्बन्धः साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धः, यद्दर्शनं साध्यतावच्छेदकधर्मः । तत्र यदि यद्दर्शनावच्छि-
न्नत्वाभावमात्रमित्युच्यते तदा समवायेन यो बह्वधभावस्तस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धः समवायस्तेन प्रतियोग्यधिकरणपर्वतादिवृत्तिः स एव,
तत्प्रतियोगितावच्छेदकबहुत्वमित्यव्याप्तिर्यात् । यदि च यत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वाभावमात्रमित्युच्यते तदा तादृशस्य सयोगेन घटाभावस्य
प्रतियोगितायाः सयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वादव्याप्तिर्यादत्त उभय-
मुपात्तम् ।

• प्रमा •

सम्बन्धेन तद् (साध्यतावच्छेदकघटत्व) धर्मावच्छिन्नो घटः, तत् (काष्ठपरिमाण)
हेतुव्यापक तत्सामानाधिकरण्य हेतोः कालपरिमाणस्येति न दोषः । उभयाभाव
प्रविष्टयोः पदद्वयमाह मूले तत्र यदीति । अथमाद्यपि, तादृशप्रतियोगितासामान्ये
यद्दर्शनावच्छिन्नत्वाभावमात्रोपादाने यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावानुपादाने च पर्वतो
वृद्धिमान् धूमादित्यत्रैव स्यादव्याप्तिः, तथाहि समवायेन बह्वधभावः पर्वते प्रदीप्यते,
तत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः समवायः, तेन प्रतियोगिवह्वधिकरणपर्वतादि-
वृत्तिः स एव (अभावः) तत्प्रतियोगिता वृद्धौ, प्रतियोगितावच्छेदकबहुत्वं,
तदेव साध्यतावच्छेदकमिति । अतः यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावोऽनुपादीयते । सति
सस्मिन् यद्दर्शनं (साध्यतावच्छेदक) तदवच्छिन्नत्वेऽपि यत्सम्बन्धः (साध्यता-
वच्छेदकसयोगसम्बन्धः) तदवच्छिन्नत्वाभावात् प्रतियोगितासामान्य उभया-
भावसत्त्वेन निर्वाहात् ।

यदि च तत्र प्रतियोगितायाम् यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुपादीयते न
यद्दर्शनावच्छिन्नत्वाभावोऽपीति, तदा पर्वतो वृद्धिमान् इत्यत्रैव स्यादव्याप्तिः,
सयोगेन घटाभावरूप प्रतियोगितायां यत्सम्बन्धः (साध्यतावच्छेदकः सयोगः)

• सरस्वती •

अत्रापि हो उत साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः से तत्साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न साध्य-
त्वे तदेतद् का व्यापक होना चाहिये, ऐसा लक्षण कर देने से सभी दोषों का
उत्कार हो जायगा ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ सयोगसम्बन्धेन घटा-
भावप्रतियोगिनोऽपि घटस्यानधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः
स एव सयोगेन घटाभावः, तस्य प्रतियोगिताया कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
त्व घटत्वावच्छिन्नत्वोभयामावसत्त्वाग्राध्याप्ति ।

ननु प्रमेयबहिमान् धूमादित्यादौ प्रमेयबहित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं
गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेद् न,

कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वाविपरीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति सङ्क्षेपः ॥६९॥

● प्रमा ●

तदवच्छिन्नत्वसत्त्वादिति यद्दर्मावच्छिन्नत्वाभावोऽनुपादीयते ।

नन्वेवमपि 'सम्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावात्' इति सिद्धातेन नैयायिक-
सम्मतानेन लघुधर्मस्यैव अवच्छेदकत्व न गुरुधर्मत्वेति रीत्या प्रमेयबहिमान् धूमात्
इति सद्देहो धूमाधिकरणपर्यवर्तवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत् (साध्यतावच्छेदक-
प्रमेयबहित्व) धर्मावच्छिन्नत्वम् अप्रसिद्धमिति कथमपि लक्षणसम्बन्धो न स्यादिति
चेदपि कम्बुग्रीवादीति । अथमाशय, कम्बुग्रीवादिमान् घट, यथा घटो
नास्तीत्यभाव कश्चते तथा कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीत्यपि प्रतीयते, सत्र प्रतीतिवलेन
प्रतियोगितायाम् कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वम् मन्यते । तथाच प्रतियोगितावच्छेदक

● सरस्वती ●

इस प्रकार 'कालो घटवान्' यहाँ पर सयोगसम्बन्ध से घटाभावप्रतियोगी घट
के अधिकरण महाकाल में सयोगसम्बन्ध से वर्तमान वही घटाभाव, उसकी
प्रतियोगिता में कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्व घटत्वावच्छिन्नत्व उभय का अभाव रहने
से व्यपत्ति न होगी ।

प्रश्न—प्रमेयबहिमान् धूमात् इस सद्देहपर्यय में गुरुधर्म प्रमेयबहित्व की
अवच्छेदकता असामान्य होने से अप्रसिद्धया अव्याप्ति हो जायगी !

उत्तर—कम्बुग्रीवादिमान् नास्ति इत्यादि प्रतीति से गुरुधर्म भी प्रतियोगिता
का अवच्छेदक मान लिया जाता है ।

ॐ कारिकावली ॐ

सिपावधिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

पशुवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्व किं तदाह—सिपावधिषयेति । सिपावधिषयाविरहविशिष्टसिद्धयभावः पक्षता, तद्वान्पक्ष इत्यर्थः ।

• प्रभा •

कन्तुमीवादिमत्त्वम् मान्यमेव । अतएव अवच्छेदकत्वनिश्चित्यन्ये 'प्रतीतिबलाद्-गुणरवि चर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः' इति स्पष्टमुक्तम् । तथाच प्रकृते प्रमेय-वद्वित्वमपि प्रतियोगितावच्छेदकं सवृत्तमिति न प्रमेयवद्वित्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या अभ्यासिरिति सद्योपः ॥ ६६ ॥

पक्षता निरूपयति सिपावधिषयेति । यत्र सिपावधिषया शून्या सिद्धिः न विद्यते स पक्षः, तत्र वृत्तित्वज्ञानात् अनुमितिः भवेदिति स्पष्टम् । साधयितुमिच्छा सिपावधिषया तथा शून्या या सिद्धिः सा यत्र न विद्यते स पक्षः । लक्षणं निर्वाक्ति सिपावधिषयेति । सिपावधिषया यो विरहः (अभावः) तेन विशिष्टा (सवन्विता) या सिद्धिः तस्या अभावः पक्षता तद्वान् (पक्षतावान्) पक्ष इति तदर्थः । अभ्यास-मभिसन्धिः, सिद्धि = निश्चयः, प्रत्यक्षादिसंवृत्तः । यत्र पर्वतो बद्धिमान् इति प्रत्यक्षेण निश्चयो जातः तत्र सिद्धिः (निश्चयः प्रत्यक्षानुभवः) वर्धते इति तत्र अनुमितिर्न भवति । यदि सत्यपि प्रत्यक्षनिश्चये कस्यचित् इच्छा (सिपावधिषया) भवेत् पर्वते बद्धयनुमितिर्न जायताम् इति, तदा प्रत्यक्षादिनिश्चयसत्त्वेऽपि भवेदे-वानुमितिः, यतो हि प्रत्यक्षादिनिश्चयः प्रतिबन्धको न भवितुमर्हति, तथा हि सिपावधिषयाविरहविशिष्टा सिद्धिः प्रतिबन्धिका भवति, इत्यन्तु सिपावधिषयाविशिष्टैव जातेषु प्रतिबन्धभावस्य नास्ति इति ।

• सरस्वती •

पक्षवृत्तित्व में पक्षता क्या है ? अतः इसका निरूपण करते हैं—

साधन करने को जो इच्छा, उसका जो अभाव, उस से विशिष्ट जो सिद्धि, उस के अभाव को पक्षता कहते हैं । यह जिस में रहे उसका नाम पक्ष होता है ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

काले परामर्शनाशान्नानुमितिः, यत्र सिद्धिपरामर्शसिपाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिपाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः, यत्र सिपाधयिषासिद्धिपरामर्शाः सन्ति तत्र परामर्शकाले सिपाधयिषैव नास्ति, एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले वा न सिपाधयिषा-योग्य-विभुर्विशेषगुणानां योग्यनिषेधात्, तत्र च सिपाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेद् न,

यत्र बद्धिव्याप्यधूमवान् पर्वतो बद्धिमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः

● प्रमा ●

कस्य ज्ञान स्वोत्पत्तिवृत्तौ यत्रोपस्थं नश्यति, एष एव ज्ञानरानस्वभावः, यत्र च प्रथमपक्षे परामर्शः, ततः सिद्धिः, ततः सिपाधयिषेति क्रमः, तत्र परामर्शस्य सिपाधयिषापक्षे नाशात् परामर्शरूपकारणाभावात् अनुमितिर्न भवति । यत्र प्रथमं सिद्धिः, ततः परामर्शः, ततः सिपाधयिषा, तत्र सिपाधयिषापक्षे स्वतृतीये सिद्धेर्नाशात् प्रतिबन्धकामावात् भवत्यनुमितिः । यत्र प्रथमं सिपाधयिषा, ततः सिद्धिः, ततः परामर्शः, तत्र परामर्शकाले स्वतृतीयपक्षे सिपाधयिषैव नास्ति इति प्रतिबन्धकसम्भावात् नैवानुमितिः । इति शक्या कार्यनिर्वाहे सिपाधयिषाविरह-विशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणं कथमङ्गीक्रियत इति प्रमाः ।

प्रयोजनमाह यत्रेति । प्रत्यक्षमिति । अनुमितीहसाधनताविषय्ये 'बद्धि-

● सरस्वती ●

क्षण में परामर्शनाश हो जाने से अनुमिति नहीं । जहाँ सिद्धि परामर्श सिपाध-यिषा क्रम में होती है, वहाँ सिपाधयिषापक्ष में सिद्धि के नाश हो जाने से प्रति-बन्धक न रहने के कारण अनुमिति हो जाती है । जहाँ सिपाधयिषा सिद्धि तथा परामर्श रहे वहाँ परामर्शकाल में सिपाधयिषा ही नहीं । इसी प्रकार अन्यत्र भी सिद्धिकाल में, परामर्शकाल में सिपाधयिषा न रहेगी, क्योंकि योग्यविभुर्विशेषगुणों का एक समय में रहना नहीं होता । पुनः सिपाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धि का विशेषण कैसे ?

उत्तर—जहाँ बद्धिव्याप्यधूमवान् पर्वतो बद्धिमान् यह प्रत्यक्ष भवता स्मरण

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

सिपाधविषया तत्र पक्षतासम्पत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् ।

अत्रेद् बोध्यम् । यादृशयादृशसिपाधविषयासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यत्किञ्चिद्-
कानुमितिरतादृशतादृशसिपाधविषयाविरहविशिष्टसिद्धयभावसत्त्वलिङ्गकानु-
मितौ पक्षता । तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिद्विज्ञान आयतामितौ-

• प्रभा •

व्याप्यधूमवान् पर्वत अनुमितिरिष्टताचनम्' इति समुद्धारम्बनप्रत्यक्षे तात्पर्यम् ।
तादृशविशेषणानुपादाने सिद्धिमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे इह अनुमितिनं स्यादित्यपि ।
अतो विशेषणभावस्यकृत्या सति सिपाधविषयाविरहविशिष्टा सिद्धि प्रतिबन्धका,
न सिद्धिमात्रम्, सिपाधविषयमहङ्गता च सिद्धिनं प्रतिबन्धनेति हृदयम् ।

ननु यत्र सिद्धि परामर्शश्च, तत्र 'यत्किञ्चिद् ज्ञान जायताम्' इत्याकारके
स्युष्या इच्छानिरहविशिष्टसिद्धयभावेन कुतो नानुमितिरिति चेदथाह अत्रेद्
बोध्यमिति । तथा च यादृशसिपाधविषयासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यत्किञ्चिद्कानुमिति प्रामा-
णिकी तादृशतादृशसिपाधविषयाविरहविशिष्टसिद्धौभाव तद्वैकानुमितौ करणभूता
पक्षतेति, ननु या कामपि इच्छामादाय पक्षतालक्षण क्वाप्रेतु शक्यत इति न
दोष । सिपाधविषया आकारतु एतत्त्वशक एतत्साध्यक एतद्वैकानुमितिमै जाय-
तामित्यादि । अथ अनुमितित्वम् प्रकार, अनुमितित्वप्रकारिका च सिपाधविषया ।
अनुमितित्वप्रकारकत्वमुपलक्षणम्, अत एव वह्निय्याप्यधूमवान् पर्वतो वदितानिति
प्रत्यक्षसत्त्वे 'प्रत्यक्षातिरिक्त' ज्ञान मे जायतामिति प्रत्यक्षातिरिक्तत्वप्रकारक
सिपाधविषयासत्त्वेऽप्यनुमितेरिष्टत्वम् । यत्किञ्चन परामर्श तद्विज्ञान सिपाधविषयैव

• सरस्वती •

हो उसके बाद सिपाधविषया, वहाँ पर पक्षता बनाने के लिये उस विशेषण का
संगाना आवश्यक है ।

यहाँ यह जानना आवश्यक है कि—वैसी वैसी सिपाधविषया रहते सिद्धि
रहते जिस हेतु की अनुमिति होती हो वैसी वैसी सिपाधविषया के अभाव से
'विशिष्ट जो सिद्धि उस का अभाव उस हेतुवाले अनुमिति में पक्षता हो ।

अतः सिद्धिरचानर्त रहने पर भी 'शुद्धे कुल्लु ज्ञान हो' ऐसी इच्छा रहने पर

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

च्छायामपि नानुमिति । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्ष-
सत्त्वे प्रत्यक्षप्रतिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायां तु भवत्येष । एवं धूमपरा-
मर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमियामितीच्छायामपि नानुमितिः ।

सिपाधयिपाविग्रहपुत्रे यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिसिद्धादृशी सिद्धिर्वि-
शिष्यैव तत्तदनुमिती प्रतिबन्धिका वक्तव्या, तेन पर्वतस्तेजस्वी पापाण-
मयो वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः ।

● प्रमा ●

तद्विज्ञानानुमितौ अनिकेति निवेशस्वोक्तत्वात् धूमविज्ञानपरामर्श—आलोकविज्ञान
सिपाधयिपयो सत्त्वे नानुमितिरिति दर्शयति एवमिति ।

तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयः तद्वर्मा
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयः नान्या
दृशः, यथाहि वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयः
पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षादिः वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्न-
विशेष्यताशालिनिश्चयः प्रतिबन्धक इत्याह विशिष्यैवेति । तत्तत्प्रकारविशेष्य
निवेशरूपनियन्त्रणस्य परमाह तेनेति । तथाच तेजस्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-
पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालि—वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपापाणमयावच्छि-
न्नविशेष्यताशालिनिश्चयो वा न पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमिति प्रतिबन्धु एकतुष्यात् ।

इदमनुसन्धेयम्, अनुमितिर्द्विधा भवति, एका पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन, अप-

● गरसती ●

भी अनुमिति नरी होती । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः वह्निमान् इति प्रत्यक्ष के
रहते 'मुझे प्रत्यक्षातिरिक्त ज्ञान हो जाय' ऐसी इच्छा रहने पर अनुमिति
होती ही है ।

इसी प्रकार धूमपरामर्श रहते आलोकदेयक इच्छा से अनुमिति नहीं होती ।
सिपाधयिपा के अभावधरण में ऐसी सिद्धि रहते अनुमिति नरी होती ऐसी सिद्धि
विशेषरूप से उन उन अनुमितियों में प्रतिबन्धक कहनी चाहिये । अतः पर्वत-
स्तेजस्वी—ऐसा ज्ञान रहने पर भी अनुमिति होही जाती है ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

परन्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितदृशनात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिति प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमिति प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि ।

इदं तु बोध्यम् । यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्य-
करादिमानयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति

• प्रभा •

रा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यत्र पक्षः
पर्वतः, पक्षता पर्वतनिष्ठा, पक्षताया अवच्छेदकम् पर्वतत्वम्, इति पर्वतत्वावच्छेदेन
अर्थात् सर्वत्र पर्वते बह्निधनुमितिः । पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन अर्थात् पर्वतत्वा-
धिकरण्ये क्वचन पर्वते बह्निधनुमितिः । अन्वयोः कुत्र साध्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका
कुत्र च नेति प्रश्न आह परन्त्विति । अर्थात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन अनुमितम्
प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका, पक्षतावच्छेदकसामानाधि-
करण्येनानुमितम् प्रति तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन पक्षतावच्छेदकसामानाधि-
करण्येन च साध्यसिद्धिः प्रतिबन्धियेति निर्णयः ।

स्याणुर्वा पुरुषो वेति संशयानन्तरम् पुरुषत्वव्याप्यरूपतादादिमानयम् इति
यत्र ज्ञानं तत्र यदि अनुमितीच्छा नास्ति तदा पुरुषस्य प्रत्यक्षम् भवति, अनुमि-
तीच्छ्रायां सत्यान्तु प्रत्यक्षम् प्रधाप्य अनुमितिरेवेति दशायाम् अनुमितीच्छ्रा अपि
सत्त्वैशकःऽनुभूयते । तथा च अनुमितसा (अनुमितीच्छ्रा) विरहविशिष्टसमान-

• सरस्वती •

परन्तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धि रक्षणे पर भी पक्षतावच्छेद-
कावच्छेदेन अनुमिति होती है, अतः अवच्छेदावच्छेदेन अनुमिति के प्रति अव-
च्छेदावच्छेदेन सिद्धि को प्रतिबन्धकता, सामानाधिकरण्येन अनुमिति के प्रति हो
सोने प्रकार के सिद्धियाँ विरोधिनी होती हैं ।

विरोधः—जहाँ पर स्याणु है या पुरुष ऐसा संशय होने के बाद 'पुरुषत्व-
व्याप्य करादिवाला वह' ऐसा ज्ञान हो जाय वहाँ पर सिद्धावधिवा न रहने पर

ॐ कारिकावली ॐ

अनैकान्तो विरुद्धाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

कालात्ययापदिष्टश्चेत्त्वामासास्तु पञ्चधा ॥७१॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

न त्वनुमितिरतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका ।

एव परामर्शान्तरं विना प्रत्यक्षेच्छा पक्षादे प्रत्यक्षानुत्पत्ते, प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका ॥७०॥

हेतुप्रसङ्गाद्वेत्वाभासान्विभजते—अनैकान्त इति ।

• प्रमा •

विषयकप्रत्यक्षसामग्री प्रतिबन्धात्त्वनुमिति स्वातन्त्र्येण । स्वतन्त्रप्रतिपक्षकतायां निदर्शनमाह कामिनीति । अर्थात् का कामिनी इति कामिनीजिज्ञासा (ज्ञानेच्छा) यदा यस्य प्राणिनो भवति तदा तस्य अन्यत् ज्ञानमात्रं न भवति, इत्यनुभवगाथः कामिनीजिज्ञासा स्वातन्त्र्येण ज्ञानमात्रप्रतिषेधकेति सिद्धन्त ।

प्रसङ्गात् अपरमपि प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावमाह एवमपि । परामर्शान्तरम् अनुमितिर्भवति न प्रत्यक्षम् । परन्तु प्रत्यक्षमे जायतामिति यदा परामर्शान्तरम् प्रत्यक्षेच्छा तदा प्रत्यक्षमेव नानुमितिरिति प्रत्यक्षेच्छा उत्तेजिका । तथाच प्रत्यक्षेच्छानिरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षम् प्रतिबन्धातीति कार्यकारणभाष्येऽपि ॥ ७० ॥

प्रसङ्गसङ्ख्या देवामासास्तु निरूपयति अनैकान्त इति । अनैकान्त, विरुद्धः

• सरस्वती •

सुरस्य का प्रत्यक्ष होता है न कि अनुमिति । अत कामिनीजिज्ञासा की तरह अनुमितीच्छा के विरुद्ध से विशिष्ट जो समानविषयक प्रत्यक्षसामग्री वह स्वतन्त्ररूप से प्रतिबन्धक होती है ।

इसी प्रकार परामर्श के बाद विना प्रत्यक्ष की इच्छा के पक्ष भादि का प्रत्यक्ष न होने से प्रत्यक्ष की इच्छा का जो अभाव उस से विशिष्ट जो अनुमिति की सामग्री वह भिन्नविषयक की प्रतिबन्धिका होती है । हेतु के प्रसङ्ग से देवामास

❀ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ❀

तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् ।
तथाहि-व्यभिचाराद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाच्चे दोषाः ।
यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वम्, तेन बाधभ्रमस्यानुमिति-
विरोधित्वेऽपि न क्षतिः । तत्र पर्यवो बहुपभाववानिति विशि-
ष्टस्याऽसिद्धत्वात् हेतुदोषः ।

● प्रभा ●

च अवि अस्तित्वाः प्रतिपक्षितः, काष्ठत्वपादित्तः च हेत्वाभासाः तु पक्षपा ।
हेतुवत् भामासन्ते इति हेत्वाभासाः भूहेतवो दुष्टहेतवो वा । हेतोः आभासाः
इति पक्षोत्पत्तिसमास इति हेतुनिष्ठा आभासा दोषा इति यावत् । तथा च हेत्वा-
भासा इत्यस्य हेतुदोषा इत्यर्थः । दोषलक्षणमाह तल्लक्षणमित्यति । यः विषयो
यस्य तद् यद्विषयकं तस्य भावो यद्विषयकत्वम् तेन यद्विषयकत्वेन । वृत्तीया विभ-
क्तेरर्थः अवच्छिन्नत्वम्, ज्ञानस्य इति पक्षपा मिद्वन्मयः, विरुद्धि इति विरोधि
(प्रतिबन्धकम्) अनुमितेः विरोधि अनुमितिविरोधि तस्य भावः अनुमितिविरो-
धित्वम् । तथाच यद्विषयकत्वावच्छिन्ना ज्ञाननिष्ठा अनुमितिप्रतिबन्धकता तत्त्वं
हेत्वाभासत्वमिति लक्षणम् । यथा हृदो बद्धिमान् इत्यनुमितिनं भवति तत्र बहुप-
भाववान् हृद इति बाधदोषत्वात् प्रतिबन्धात् । तथाहि बहुपभाववद्भ्रमविषय-
कत्वेन ज्ञानस्य बहुपभाववान् हृद इत्याकारकस्य बद्धिमान् हृद इत्यनुमितिनिष्ठप्रति-
बन्धनानिरूपिता प्रतिबन्धकता तत्त्वं बहुपभाववान् हृद इति दोषे इति समन्वयः ।
स्वयमाह तथाहीति । ते = व्यभिचायदयः ।

● सरस्वती ●

का विभाग करते हैं अनेकान्त इत्यादि । हेत्वाभास का तो यद्विषयत्वेन ज्ञान को
अनुमितिप्रतिबन्धकता दो तस्य ही लक्षण है ।

धैते—व्यभिचाराद्विषयकत्व से ज्ञान को अनुमितिविरोधित्व होने से वे
व्यभिचार आदि दोष होंगे । यद्विषयकत्व भी यादृशविशिष्टविषयकत्व करना
चाहिये, अन्यथा 'पर्यवो बहुपभाववान्' इस भावभ्रम से अनुमिति का प्रतिबन्ध हो
जायगा । ऐसी विवक्षा करने पर बहुपभावविशिष्ट पर्यव के अस्तित्व होने से

ॐ कारिकावली ॐ

अनैकान्तो विरुद्धाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

कालात्ययापदिष्टश्चेत्त्वामासास्तु पञ्चधा ॥०१॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

न त्वनुमितिरतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका ।

एवं परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः, प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिका ॥७०॥

हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासान्विभजते—अनैकान्त इति ।

• प्रमा •

विषयकप्रत्यक्षसामग्री प्रतिबन्धात्यनुमिति स्वातन्त्र्येण । स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतायां निर्दर्शनमाह कामिनीति । अर्थात् का कामिनी इति कामिनीजिज्ञासा (शानेच्छा) यदा यस्य प्राणिनो भवति तदा तस्य अन्वत् शानमात्रं न भवति, इत्यनुभवगम्यः कामिनीजिज्ञासा स्वातन्त्र्येण शानमात्रप्रतिबन्धिकेति सिद्धान्तः ।

प्रसङ्गात् अपरमपि प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावमाह एवमपि । परामर्शानन्तरम् अनुमितिर्भवति न प्रत्यक्षम् । परन्तु प्रत्यक्षं मे जायतामिति यदा परामर्शानन्तरम् प्रत्यक्षेच्छा तदा प्रत्यक्षमेव नानुमितिरिति प्रत्यक्षेच्छा उत्तेजिका । तथाच प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षम् प्रतिपन्तीति कार्यकारणभावोऽपि ॥ ७० ॥

प्रसङ्गसङ्गत्या हेत्वान्तासात् निरूपयति अनैकान्त इति । अनैकान्तः, विरुद्धः

• सरस्वती •

पुरुष का प्रत्यक्ष होजा है न कि अनुमिति । अतः कामिनीजिज्ञासा की तरह अनुमितौच्छा के विरह से विशिष्ट जो समानविषयक प्रत्यक्षसामग्री वह स्वतन्त्ररूप से प्रतिबन्धक होती है ।

इसी प्रकार परामर्श के बाद विना प्रत्यक्ष की इच्छा के पक्ष आदि का प्रत्यक्ष न होने से प्रत्यक्ष की इच्छा का जो अभाव उस से विशिष्ट जो अनुमिति की सामग्री वह भिन्नविषयक की प्रतिबन्धिका होती है । हेतु के प्रसङ्ग से हेत्वाभास

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् ।
तथाहि-व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः ।
यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वम्, तेन बाधभ्रमस्यानुमिति-
विरोधित्वेऽपि न क्षतिः । तत्र पर्यतो बह्वधभाववानिति विशि-
ष्टस्याऽसिद्धत्वात् हेतुदोषः ।

● प्रभा ●

च अपि असिद्धः प्रतिपक्षितः, काष्ठात्ययादिष्टः च हेत्वाभासाः तु पञ्चधा ।
हेतुवत् आभासन्ते इति हेत्वाभासाः अहेतवो द्रष्टहेतवो वा । हेतोः आभासाः
इति पञ्चोत्पुरुषसमास इति हेतुनिष्ठा आभासा दोषा इति यावत् । तथा च हेत्वा-
भासा इत्यस्य हेतुदोषा इत्यर्थः । दोषलक्षणमाह तल्लक्षणं निवृत्ति । यः विषयो
यस्य तद् यद्विषयकं तस्य भावो यद्विषयकत्वम् तेन यद्विषयकत्वेन । तृतीया विभ-
क्त्यर्थः अवच्छिन्नत्वम्, ज्ञानस्य इति पञ्चया निवृत्त्यर्थः, विरुद्धादि इति विरोधि
(प्रतिषन्धकम्) अनुमितेः विरोधि अनुमितिविरोधि तस्य भावः अनुमितिविरो-
धित्वम् । तथाच यद्विषयकत्वावच्छिन्ना ज्ञाननिष्ठा अनुमितिप्रतिषन्धकता तत्त्वं
हेत्वाभासत्वमिति लक्षणम् । यथा हृदो बद्धिमान् इत्यनुमितेर्न भवति तत्र बद्धय-
भाववान् हृद् इति बाधदोषसत्त्वात् प्रतिषन्धात् । तथाहि बद्धयभाववद्भेदविषय-
कत्वेन ज्ञानस्य बद्धयभाववान् हृद् इत्याकारकस्य बद्धिमान् हृद् इत्यनुमितिनिष्ठप्रति-
षन्धानिरूपिता प्रतिषन्धकता तत्त्वं बद्धयभाववान् हृद् इति दोषे इति समन्वयः ।
स्वपमाह तथाहीति । ते = व्यभिचारादयः ।

● सरस्वती ●

का विभाग करते हैं अनैकान्त इत्यादि । हेत्वाभास का तो यद्विषयकत्वेन ज्ञान को
अनुमितिप्रतिषन्धकता ही तत्त्व ही लक्षण है ।

सैषे—व्यभिचारादिविषयकत्व से ज्ञान को अनुमितिविरोधित्व होने से ये
व्यभिचार आदि दोष होंगे । यद्विषयकत्व भी यादृशविशिष्टविषयकत्व कहना
चाहिये, अन्यथा 'पर्यतो बह्वधभाववान्' इस बाधभ्रम से अनुमिति का प्रतिषन्ध ही
बाधना । ऐसी विवक्षा करने पर बह्वधभावविशिष्ट पर्यत के अप्रसिद्ध होने से

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

न च बहुधभावव्याप्यपापाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात्तत्र बहुधभावव्याप्यवान्प्रश्न इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्,

इष्टापत्तेः, अन्यथा घाघस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः । तस्मात्तत्र बहुधभावव्याप्यपापाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नाभा-

● प्रभा ●

ननु एवम् पर्वतो वह्निमान् इत्यप्यनुमितिर्न स्यात् तत्र पर्वतो वह्न्यभाववानिति भ्रमात्मकदाश्रय सत्त्वेन प्रतिबन्धात् । तथाहि यदिपयकत्वावच्छिन्नत्वेन (वह्न्यभाववत्पर्वतविषयकत्वावच्छिन्नत्वेन) ज्ञानस्य बहुधभाववान् पर्वत इत्यस्य वह्निमान् पर्वत इति ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकता तत्र तद्वशाभ्रमे इति चेन्न, यदिपयकत्वं यादृशविशिष्टविषयकत्वम् अर्थात् यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वम्, तथाच यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकत्वेत्यादिलक्षणेन यत् (बहुधभाववत्पर्वतत्व) रूपावच्छिन्नमेतिवक्ष्ये प्रकृते बहुधभाववत्पर्वतत्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धया अनुमितिविशेषपरिहारात् । तदाह मूले पर्वतो वह्न्यभावाप्यनिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति ।

नन्वेवम् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः इति परामर्शकाले वह्न्यभावाप्यपापाणमयत्ववान् पर्वत इति विरोधिपरामर्शसत्त्वे धूमस्य हेतोः सत्प्रतिपक्षता न स्यात् बहुधभावव्याप्यपापाणमयत्ववत्पर्वतरूपविपरीतप्रसिद्धेरिति (विशिष्टस्याप्रसिद्धेरिति यावत्) शङ्काभिष्टापत्या समाधत्ते इष्टापत्तेरिति । तत्र धूमस्य सत्प्रतिपक्षता नैवेष्टेति भावः । अन्यथा = तादृशस्यले वह्निव्याप्यधूमस्य सत्प्रतिपक्षत्वे । चावस्थापि अनित्यदोषत्वं स्यादिति भावः । ननु तत्रानुमितिप्रतिबन्धः प्रतीयते कथं

● सरस्वती ●

दोष नहीं हुआ ।

प्रश्न—बहुधभावव्याप्य पापाणमयत्व वाञ्छा ऐसा परामर्श रहते वह्निव्याप्यधूम को देव्याभासत्त्व नहीं होया !

उत्तर—यह आपदि इष्ट है, अन्यथा घाघको भी अनित्यदोषता ही जायगी ।

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

सत्त्वम्, भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्टः ।

इत्थं च साध्याभाववद्बृत्तिहेत्वादिक दोषः । तद्वत्त्वं च हेतौ येन केनापि सम्बन्धेनेति नञ्याः ।

परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभा-
सत्त्वम्, सत्प्रतिपक्षे विरोधिष्याप्यादिकमेव तथा, तद्वत्त्वं च हेतोर्ज्ञान-
रूपसम्बन्धेन । न चैवं बहिमान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्या-
भावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वाज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यापि
सत्त्वात्सद्वेतोरपि बाधितत्वापचिरिति वाच्यम्, सत्र ज्ञानस्य सम्बन्धत्वा-

● प्रमा ●

स इति समाशङ्कवाद् भ्रमादिति । भ्रान्त्या अनुमितिप्रतिबन्ध एव ननु हेतौ
दुष्टत्वमिति ।

ननु साध्याभाववद्बृत्तिहेतुर्न्यायिचारो दोषरतेन हेतौ दुष्टत्व कथं स्थिति चेत्,
स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतापच्छेदकत्वसम्बन्धेन हेतौ दुष्टत्वस्यन्याहारानपनसम्भवात् ।

हेत्वाभासपर्यन्तं दुष्टहेतुत्वं इति केषांचिन्मतमाह परं त्विति । ज्ञान-
रूपेति । स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतापच्छेदकत्वसम्बन्धेनेति भावः । सदेतोः पर्यतो
बहिमान् इत्येव बाधभ्रमाद् बाधितत्वं निरस्यति सत्र ज्ञानस्येति । बाधभ्रमे
बाधित इति व्यवहाराप्रतीत्या तथात्वम् । सत्प्रतिपक्षभ्रमे च सत्प्रतिपक्षित इति
व्यवहारवलादेव तथात्वस्वीकारात् । एकत्र स्वीकार एकत्र चास्वीकार इति न
तर्कसम्मतमित्याहुस्त्वेनास्वरसं सूचितः ।

● सरस्वती ●

अतः पूर्वोक्तस्य मे हेतुको दोषता नदी किन्तु अनुमिति का प्रतिबन्धमात्र हीटा है ।

अतः साध्याभावयान् में वृत्ति हेतु भादि दोष है, ये जिस किसी सम्बन्ध से
हेतु में रहें तो हेतु दुष्ट कहलयेगा ।

कोई कहते हैं कि यद्विषयकत्वेन***यद् हेतु हेतु या लक्षण है, दुष्टत्ववत्त्व
ही हेत्वाभासत्व है । सत्प्रतिपक्ष में विरोधिष्यापि भादि ही जैसे होंगे, तद्वत्त्व हेतु में
ज्ञानरूप सम्बन्ध से । बहिमान् धूमात् इत्येव पक्ष में बाधभ्रम में लक्षण नदी

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

कल्पनात्, अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण सत्कल्पनात्, तत्र वाचित इति व्यवहाराभावादित्याहुः ।

अनुमितिविरोधित्वं च अनुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वम् । तेन व्यभिचारिणि नाध्याप्तिः । दोषज्ञानं च यद्देतुविषयकं तद्देतुकानुमिती प्रविन्नन्यकम्, तेनैकदेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेः, वदभावा-
द्यनवगाहित्वाद्य व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षति-
रिति सङ्क्षेपः ।

● प्रभा ●

अनु अनुमितिविरोधित्वं साक्षाद् वाचादेरेव व्यभिचारदिना तु साप्याभाव-
यदृष्टित्वादिरूपेण व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध एव क्रियते, कथं तत्रानुमितिविरोधित्वरूप
हेत्वाभासश्च सपदेतेति शङ्कायामाह अनुमितिविरोधित्वं चेति । अयमभावः,
कश्चित् साक्षादनुमितिविरोधी, कश्चिच्च अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानविरोधीति परिष्कृते-
नाथेनानेन सर्वेसप्रदसम्भवात् । परमाह तेनोक्तं । व्यभिचारोऽपि = व्यभिचार-
रूपोपदेतौ इत्यर्थः । दोषज्ञानस्य विशिष्य प्रतिबन्धकतामुपस्थापयति दोषेति ।
विशिष्य निवेशफलमाह तेनेति । अतएव वद्वयभावयदृष्टिपृथिवीत्वमिति व्यभि-
चारज्ञानसत्त्वेऽपि धूमहेतुमती पर्वतो वद्धिमान इत्यनुमितिनं दृश्यते । अथ च
साप्याभावाद्यनवगाहितया व्यभिचारज्ञानस्य नानुमितिप्रतिबन्धकतेति स्पष्टम् ।

● सरावती ●

जायगा, क्योंकि यहाँ पर ज्ञान को सम्बन्धता न मानी जायगी । यहाँ तो व्यवहार के
बन्ध से मान ली जाती है । यहाँ तो वाचित, ऐसा व्यवहार नहीं होता ।

अनुमितिविरोधित्व है अनुमिति व उस के कारण किसी एक का विरोधित्व ।
इससे व्यभिचारी में अतिव्याप्ति नहीं हुई । दोषज्ञान भी जिस हेतु को लेकर
होता है उस हेतु से साध्य अनुमिति का ही प्रतिबन्धक होगा । अतः एक हेतु में
व्यभिचारज्ञान होने पर दूसरे हेतु से अनुमिति हो जाती है, साप्याभावोक्ति का
अवगाहन न करने से साक्षात् अनुमितिविरोध न करते हुये भी इस की प्रति-
बन्धकता धन जायगी । निष्कर्षः—सैते साध्यपक्षहेतु में बितने दोष सम्भव हो

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावलो ॐ

यादृशसाध्यपक्षहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभास-
त्वम् । पञ्चत्वकथनन्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण ।

एवञ्च साधारणाद्यन्यत्तमत्वमनैकान्तिकत्वम् । साधारणः साध्यवदन्य-
वृत्तिः, तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्यासमा-
नाधिकरणो हेतुः, तेन साध्यसामानाधिकरण्यप्रदः प्रतिबन्ध्यते । यथा

• प्रभा •

ननु निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र बहुयभावसर्वतो वह्निमान् इत्यनु-
मितेरप्रसिद्धया अनुमितिव्यतिदेशाम्नासुलंघनासम्भवात् न भवेद् हेत्वाभासर-
व्यवहार इति चेदज्ञाह यादृशेति । व्ययमाशयः, ईदृशस्थले यावन्तो दोषाः सम्भ-
वन्ति तावदन्यान्यत्वमेव हेत्वाभासत्वमिति । तथा चात्र वह्निविशिष्टपर्वतरूपाभया-
सिद्धेः धूमाभावविशिष्टनिर्वह्निरूपस्वरूपासिद्धेश्च सत्त्वेन तपोहेत्वाभासता अभि-
ष्यत इति ।

नचैयम् पञ्च हेत्वाभासा इति कथनं क्व चरितार्थमिति वाच्यम्, वायुसम्भवात्
स्नेहात् इत्यादिषु यत्र सर्वेऽपि हेत्वाभासाः सम्भवन्ति तत्स्थलाभिप्रायेण तदुक्तेरिति
सदृशज्ञाह पञ्चत्वकथनन्तु इति ।

वर्णितरीतैव अनैकान्तिकत्व लक्षयति एतच्चेति । आदिपदेनासाधारणानुष-
सहारिणोऽर्थः । साधारणस्य कार्यमाह तेनेति । असाधारणस्य कार्यमाह तेनेति ।
असाधारणस्यचमाह यथेति ।

• सरस्वती •

तद्मिन्नभिन्नत्व ही हेत्वाभासत्व है । पाँच हेत्वाभास होते हैं वे कथन तो
सम्भवस्थलों के अभिप्राय से है ।

साधारणादि अन्यतम को अनैकान्तिक कहते हैं । साध्यान् से भिन्न में शक्ति
साधारण होता है, उससे व्याप्तिज्ञान का प्रतिबन्ध होता है । उदाहरण असमाना-
धिकरण जो हेतु उसे असाधारण कहते हैं, उससे साध्यसामानाधिकरण्य ज्ञान को
रोका जाता है । शब्द पक्ष, निरव्यवसाय तथा शब्दत्वहेतुरव्यव में असाधारण

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारण्य, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वा
दित्यादौ त्वसाधारण्यभ्रम ।

अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारण । सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान् । इत्यर्श
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यार्थ
तत्र हेतोर्निश्चयादिति वदन्ति ।

अनुपसंहारी चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादि, अनेन व्यतिरेक
व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः विद्यते ।

विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी, अयं साध्याभावप्रहसा

• प्रमा •

अनु निश्चितसाध्यवान् सपक्ष, सपक्षसपक्षव्यावृत्तसाधारणो भवति, तत्र
पक्षे साध्यनिश्चयस्तत्र हेतोर्निश्चयत् त्वसाधारण्यम्, तदानीम् पक्षस्यैव सपक्षत्वेन
निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावात् । यदा च पक्षे साध्यसद्देहस्तदा सम्भावति असा
धारण्यमिति अनित्यदोषतामस्य व्यवस्थापयति प्राचीना । तस्मात्साध्य अन्ये तु
इति । तृतीयमनुपसंहारिण निर्वक्ति अनुपेति । पक्षमाह अनेनेति । साध्याभावं
व्यापकीभूताभावप्रतियोगिवत्पक्षव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध इत्यर्थः । केवलान्वयि
साध्यके च अवयवव्याप्तिज्ञानादेवानुमिति ।

विरुद्ध लक्षयति साध्येति । पक्षमाह अयमिति । साध्याभावज्ञानसामग्री
त्वेन साध्याभावसमुत्साहकतया प्रतिबन्धकता । विरुद्धस्तप्रतिपक्षयोर्मेव व्यवस्था

• सरस्वती •

तथा शब्दपक्ष, अनित्यत्वसाध्य, शब्दत्वहेतुरस्यल मे असाधारण्य का भ्रम होता है।

कोई कहते हैं कि सपक्ष में बहुति असाधारण होता है। साध्य का निश्चय
जिसमें हो उसे सपक्ष कहते हैं। अतः शब्दोऽनित्य इत स्थल में पक्ष में साध्य
का निश्चय रहने पर असाधारण्य नहीं, क्योंकि पक्ष में हेतु का निश्चय ही है।
अत्यन्ताभाव के अप्रतियोगी साध्य व्यादि जहाँ मिलें वहाँ अनुपसंहारी होता है,
इससे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान का प्रतिबन्ध होता है।

साध्यव्यापकीभूत अभावा के प्रतियोगी को विरुद्ध करते हैं। यह साध्याभाव

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

ममीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपक्षे प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः, अत्र तु हेतुरेवेति विशेषः । साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः ।

सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकसाध्य-
व्याप्यवत्त्वोपस्थितिकालीनगृहीताप्रामाण्यकतद्भावव्याप्यवत्त्वोपस्थिति-
विषयस्तथेत्यन्ये ।

अत्र च परस्परभावव्याप्यवत्त्वज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् ।
अत्र केचित्—यथा घटाभावव्याप्यवत्त्वज्ञानेऽपि घटस्युत्पत्त्योगे

• प्रभा • ३१५७०

पक्षेऽहं सत्प्रतिपक्षे इति । अयमाशयः, साध्याभावसाधक हेतुत्वरं यस्य स
सत्प्रतिपक्षः, विद्वे त्तु एक एव स एव हेतुः साध्यसाध्याभवाभयोः समुत्साहक
इति भूयान् भेदः । अधिक दिनकर्याम् ।

सत्प्रतिपक्ष निरूपयति साध्याभावेति । सत्प्रतिपक्षव्यवहारीषयिकमन्यामिमत्तं
लक्षणमाह अगृहीतेति । सत्प्रतिपक्षस्य दूषकत्वावीजमुत्पन्नस्यति अत्रेति ।

सत्प्रतिपक्षस्य सशयजनकत्व दूषकत्वावीज नतु अनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्, तद-
भावन्याप्यवत्त्वज्ञानरशानुमितिप्रतिबन्धकत्वे प्रमाणविरहादिति रत्नज्ञोशकारमतं ह्य-
वित्तमुपन्यस्यति अत्र केचिदिति ।

• सरस्वती •

ज्ञान की सामग्री के रूप से विरोधी होता है । सत्प्रतिपक्ष में तो दूसरा हेतु
साध्याभाव का उपस्थापक होता है, इसमें तो प्रकृत हेतु ही, इतना भेद है ।

साध्याभावव्याप्यवान् पक्ष को सत्प्रतिपक्ष कहते हैं । किसी का मत है कि
नहीं रहने है अप्रामाण्य जिसका ऐसे साध्यव्याप्यवत्त्वोपस्थितिकालीन
प्रामाण्यक तद्भावव्याप्यवत्त्वोपस्थिति का विषय ही सत्प्रतिपक्ष कहा जाता है ।

हमें परस्पर अभावव्याप्यवत्त्वज्ञान से परस्पर-अनुमिति का प्रतिबन्ध होता
है । यहाँ पर किसी का मत है कि—जैसे अभावव्याप्यवत्त्वज्ञान होने पर भी

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

सति घटवत्त्वज्ञानं जायते, यथा च शब्दे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशब्द-
त्ववत्त्वज्ञाने सति पिच्छादिदोषे पीतः शब्द इति घोर्जायते, एवं कोटिद्वय-
व्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति, तथा सत्प्रतिपक्ष-
स्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव । यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिक-
बलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धात् संशयः । फलबलेन आधिकसमबल-
भावः फलव्यत इति घटन्ति ।

तत्र, तदभावव्याप्यवत्त्वज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषशाब्दबोधोघादेर-

• प्रमा •

भवत्येवेति । अनुमितिम् प्रति तदभावव्याप्यवत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रमाणविर-
हात् अवश्यवत्त्वज्ञानतदभावसामग्रीभिरेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमितौ सम्पन्ना-
याम् संशयानुमितिम् प्रति उभयव्याप्यवत्त्वनिश्चयत्वेन अतिरिक्तकारणत्वबल्य-
नरूपगौरव न न भवतीति हृदयम् ।

नचैवम् उभयभासकत्वे तदुभयभानमिति कथिते पिच्छादिदोषसत्त्वेऽपि पीतत्व-
शुक्लत्वोभयभानौ उभयोर्भानमापद्येतेति शब्दायामाह फलबलेनेति । तथाय तत्र
पीतत्वप्रत्यक्षस्यैवानुमधिकतया शुक्लत्वप्रदेऽपि पितृरूपदोषस्य प्रतिबन्धकत्वम् प्रकल्प्य
पीतत्वप्रत्यक्षसामग्रया अधिकबलव्यवहम् । एवम् दूरत्वदोषे सत्यपि स्थानुत्त्वपुरुष-
त्वयोः स्मृतौ संशयस्यैव उदयात् तस्मात्सामग्रया समबलवत्त्वमेव कल्प्यत इति ।

रत्नकोपकारमतप्रुपपाद्य रण्डयति तन्नेति । उपनीतभानम् = शानब्ध्या ।

• सरस्वती •

चन्द्र के सधोम से घटवत्त्वज्ञान हो जाता है, जैसे पीतत्वभावव्याप्य शब्दवत्त्व-
ज्ञान रहने पर भी पिछ आदि दोष से पीतः शब्दः यह ज्ञान उत्पन्न होता है, कोटि-
द्वयव्याप्य के दर्शन होने पर भी कोटिद्वय का प्रत्यक्षरूप सदाय होता है, जैसे
सत्प्रतिपक्षस्थल में संशयरूपा अनुमिति होती ही है ।

जहाँ पर एककोटिव्याप्यदर्शन होता है पर द्वितीयकोटि के ज्ञान का प्रतिबन्ध
हो जाने से संशय नहीं होता । फलबल से ही समबलता तथा अधिकबलता की
कल्पना होती है ऐसा कहते हैं ।

परन्तु यह उचित नहीं, क्योंकि तदभावव्याप्यवत्त्वज्ञान होने पर उसके ज्ञान-

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

सुदयाल्लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता, लाघवात्, न तूपनोतमानविशेषे शाब्दबोधे च भूयक्प्रतिबन्धकता, गौरवात् । तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात्कथमनुमिति ? न हि लौकिकसन्निकर्षस्यले प्रत्यक्षमिव सप्रतिपक्षस्यले सशयाकारानुमितिः । प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् । यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्त्वज्ञानं सत्रोभयत्राप्राप्याण्यज्ञानात्संशयो, नान्यथा, अगृह्येताप्राप्याण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति ।

असिद्धित्वाभवासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम् । आश्रयासिद्धि पक्षे पक्षवा-

• प्रमा •

ज्ञानमात्रे = तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ने । सप्रतिपक्षस्यले सशयाकारानुमितिनं प्रामाणिकीति सिद्धान्तः । नन्वेवम् उभयव्याप्यवत्त्वनिश्चयात् प्राथमिक सशयोऽपि कथमिति ? समापत्ते यत्र चेति । यत्र विरोधित्वाने अप्राप्याण्य न गृहीत तदेव प्रतिबन्धकम् इति भावः ।

असिद्धि लक्षयति असिद्धिरिति । आदिना स्वरूपासिद्धिर्नापत्त्वासिद्धौ ।

आश्रयासिद्धि लक्षयति पक्ष इति । पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्ष एव तथेत्यु-

• सरस्वती •

लक्षण, शाब्दबोध आदि के न होने से लौकिकसन्निकर्ष से अजन्य दोषविशेष से अजन्य ज्ञानमात्र में लाघवात् उसे प्रतिबन्धक मानते हैं । ज्ञानलक्षण तथा शाब्दबोध के लिये भूयक् प्रतिबन्धकता नहीं मानी जाती । तथा च प्रतिबन्धकरहने पर अनुमिति कैसे ? लौकिकसन्निकर्ष में प्रत्यक्ष की तरह सप्रतिपक्षस्यले में सशयाकार अनुमिति प्रामाणिक नहीं, अतः अनुमितिभिन्नत्वेन निवेद्य भी नहीं कर सकते ।

अर्थात् पर कोटिद्वयव्याप्यवत्त्वज्ञान हो वहाँ दोनों में अप्राप्याण्यज्ञान से संशय होता है, अन्यथा नहीं, क्योंकि जिसमें अप्राप्याण्य का ग्रहण कर लिया गया है ऐसा विरोधित्वान प्रतिबन्धक हो जायगा ।

आश्रयासिद्धि आदि भेद से असिद्धि कई प्रकार की होती है । पक्ष में पक्षता-

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

वच्छेदकस्याभावः । यत्र च 'काञ्चनमयः पर्वतो बहिर्मानि'ति साध्यते तत्र 'पर्वतो न काञ्चनमय' इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्श-प्रतिबन्धः फलम् ।

स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वामिमत्तस्याभावः । तत्र च हृदो द्रव्यं धूमादित्यादी पक्षे व्याप्यत्रामिमत्तस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् ।

साध्याप्रसिद्धयादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्तर्भूताः । साध्ये साध्य-तावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः । एतज्ज्ञाने जाते 'काञ्चनमयबहि-

• प्रमा •

दाहरति यत्र चेति । अत्र पक्षतावच्छेदकम् काञ्चनमयत्वम् पर्वतत्वं च । काञ्चन-मयत्वामावः पर्वते स्पष्ट एव । फलमाह तत्रेति ।

स्वरूपासिद्धिं लक्षयति स्वरूपासिद्धिरिति । उदाहरति तत्रेति । व्याप्यो नाम व्यापयाभयः हेतुः, प्रवृत्ते धूमः व्याप्यत्वेनामिमत्तः । फलमाह पक्ष इति । पक्षे हेतोरभावः स्वरूपासिद्धिरिति संक्षेपारः ।

साध्याप्रसिद्धिसाधनाप्रसिद्धौ व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावयति साध्येति । तत्र साध्याप्रसिद्धिं प्रसङ्गात् लक्षयति साध्य इति । साध्यतावच्छेदकभाववान् साध्यः तथा । उदाहरणमाह काञ्चनेति । साध्यः काञ्चनमयबहिः, साध्यतावच्छेदकं काञ्च-

• सरस्वती •

वच्छेदक का अभाव ही आभयासिद्धि है । जहाँ पर 'काञ्चनमयपर्वत बहिर्वादा' यह सिद्ध करते हैं वहाँ पर 'पर्वत काञ्चनमय नहीं' ऐसे ज्ञान के रहने पर काञ्चन-मयपर्वत में परामर्श का प्रतिबन्ध ही इसका फल होता है ।

व्याप्यत्वेन अमिमत्त का पक्ष में अभाव ही स्वरूपासिद्धि है, हृदो द्रव्यं धूमात् इत्यादिस्यल में पक्ष में व्याप्यत्वामिमत्तहेतु का अभाव ज्ञात होने पर साध्यव्याप्य-हेतुमत्त्वज्ञानरूप परामर्श का प्रतिबन्ध ही फल होता है ।

साध्याप्रसिद्धि आदि का व्याप्यत्वासिद्धि में अन्तर्भाव ही जाता है । साध्य में साध्यतावच्छेदक का अभाव ही साध्याप्रसिद्धि है । इससे 'काञ्चनमय-

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

मानित्वादी साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवस्वज्ञानरूपपरामर्श-
प्रतिबन्धः फलम् ।

एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकस्याभावः साधनाप्रसिद्धिः, यथा काश्चनमय-
धूमादित्वादी । अत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात्तद्हेतुत्वव्यापि-
ज्ञानादेरभावः फलम् ।

एव बह्निमान् नीलधूमादित्वादी गुरुतया नीलधूमत्वस्य हेतुत्वानय-
च्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति ।

• प्रभा •

नमपत्त्वम्, बह्वित्त्वं च । तत्र बह्वी साध्ये साध्यतावच्छेदकस्य काश्चनमपत्त्वस्या
भावः स्पष्टः ।

साधनाप्रसिद्धिं लक्षयति एवमिति । उदाहरति यथेति । हेतुः साधनम्
काश्चनमपधूमः, हेतुतावच्छेदक काश्चनमपत्य धूमाय चेति धूमे काश्चनमपत्वामानः
स्पष्टः, पञ्चमाह अत्रेति । गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वमिति सिद्धान्तेन व्यर्थविशेषण-
वष्टि नीडधूमहेतौ हेतुत्वानवच्छेदक नीलधूमत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धेरुदाहरणम् ।

येषां चिन्मतगुणस्थापयति एवमिति । नीलधूमे व्याप्यत्वात् व्याप्यत्वा-
सिद्धिर्न भवतीति वदन्तीत्युक्त्वा स्वमतं स्पष्टयति विधनाथः । अधिकन्तु
दिनङ्गर्षाम् ।

• सरस्वती •

बह्निमान् इत्यादि में साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवस्वज्ञानरूप परामर्श का
प्रतिबन्ध होता है ।

इसी प्रकार हेतु में हेतुतावच्छेदक का अभाव ही साधनाप्रसिद्धि है । इस से
'काश्चनमपधूमात्' इत्यादिफल में हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञान का अभाव होने
से तद्देशकव्याप्तिज्ञानादि का अभाव हो जाता है ।

ऐसेही 'बह्निमान् नीलधूमात्' इत्यादि स्थल में गुरुधर्म होने के कारण नील-
धूमत्व हेतुतावच्छेदक न बन सकेगा, ऐसी स्थिति में व्याप्यत्वासिद्धि होगी
ऐसा कहते हैं ।

• न्यायसिद्धान्तमुक्तावली •

बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः । एतस्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । तद्धर्मिकत्वदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षान्यदोषविशेषाजन्यतद्धर्मिक-सञ्ज्ञानमात्रे विरोधीति ।

न तु तत्र सशयसाधारणं पक्षे साध्यसत्प्रवृत्तज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति युक्तम्, अप्रसिद्ध-साध्यकानुमित्यनापत्तेः, साध्यसशयादिकं विनाप्यनुमित्युत्पत्तेश्च ।

• प्रमा •

बाध लक्षयति बाधस्त्विति । आदिपदेन साध्यवदन्यत्वस्य पक्षावृत्तिव्याप्यदेश-प्रदणम् । एतन्माह एतस्येति । प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्वरूपमाह तद्धर्मिकेति । तद्धर्मिकत्वमावनिश्चयः = अनादायांप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-तद्धर्मिकत्वमावनिश्चयः । बाधदुष्टेवत्तरक्षणेऽपि लौकिकमस्तिरूपंजन्यविशिष्टशुद्धैरनुभवमिच्छेत्यत आह लौकिकसन्निकर्षानन्देति । शङ्को न पीत इत्यादिनिश्चयेऽपि रितादिवशात् शङ्कपीत इति ज्ञानोदयात् आह दोषविशेषेति । कस्यचिन्मत दूषयति नत्विति । पक्षे साध्यससर्गज्ञानमनुमितिजनकम्, तद्विरोधित्वेन च बाधसत्प्रतिपक्षयोः हेत्वाभासतेति तदाशयः । सण्डनमुक्तिमाह अप्रसिद्धेति । विशिष्टबुद्धिम् प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणतया अप्रसिद्धसाध्यकरपले विशेषणस्य साध्यस्य अज्ञानादिति भावः । नचेदशी अनुमितिरैवाप्रसिद्धेति कथन्दोष इति वाच्यम्, साध्यसशयादिकं विनापि पनर्गमितेन मेघानुमितेः प्रामाणिकत्वात् ।

पक्षविशेषकसाध्याभावज्ञाने प्रमावनिश्चयः अनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावश्च

• सरस्वती •

पक्ष में साध्याभाव आदि ही बाध है । अनुमिति का प्रतिबन्ध ही इसका फल है । तद्धर्मिकत्वदभावनिश्चय लौकिकसन्निकर्ष से अजन्य दोषविशेष से अजन्य तद्धर्मिक तज्ज्ञानमात्र में विरोधी होता है । पक्ष में साध्यसत्प्रवृत्त ज्ञान ही अनुमिति का कारण है, तद्विरोधी होने के कारण बाध तथा सत्प्रतिपक्ष को हेत्वाभास कहा जाया है । यह ठीक नहीं, क्योंकि अप्रसिद्धसाध्यक अनुमिति न बनेगी, सायही सशय आदि के बिना भी अनुमिति की उत्पत्ति होने लगेगी । साध्याभाव-

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकम्, मानाभावाद्गीत-
चाद्य । अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तद्भावव्याप्यवत्त्वज्ञाने प्रमात्वविषय-
कत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः । किन्तु भ्रमत्वज्ञानानाकन्दितथाघादिवुद्धेः
प्रतिबन्धकता । तत्र भ्रमत्वशङ्काविषयत्वेन प्रामाण्यज्ञानं कचिदुपयुज्यते ।

न च वाचस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः, पक्षे हेत्वभावे स्वरूपा-
सिद्धिरेव दोष इति याच्यम्, वाचज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात् ।

• प्रभा •

कारणमिति तादृशप्रमात्वमेव वाचो नान्यादृश इति प्राचीनमत दूषयति एवमिति ।
प्रमात्वज्ञानम् = प्रमावर्तनञ्चयः । मानाभावात् = तादृशज्ञानस्य विरोधित्वे प्रमाण-
विरहात् । गौरवादिति । सशयनभयसाधारणः अप्रामाण्यज्ञानाभाव एव प्रति-
बन्धकदले निवेश्यो न तु पक्षविशेष्यकसाध्याभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता, स्पष्ट-
गौरवादिति भावः । अन्यथा = ईदृशगौरवगुरुरीकृत्य । सत्प्रतिपक्षारी इत्यादिना
विरुद्धादिसंग्रहः । प्रतिबन्धकतापत्तेः = तुल्ययुक्त्या तथा वर्तु शक्य वादितिभावः ।
सिद्धान्तमाह किन्त्विति । तथाच अनुमितितत्त्वज्ञानान्तरम् प्रति साक्षात्
प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वाभावात् न साध्याभावज्ञानप्रमात्व हेत्याभास इति
निष्कर्षः । व्यभिचारसिद्धिषु न वाचान्तर्भाव इति शङ्कते न चेति । उत्तरपक्षे
वाधेति । ज्ञानादेरित्यादिना असिद्धिज्ञानपरिसंग्रहः । तथा च वाचस्थले व्यभि-

• सरस्वती •

ज्ञान में प्रमात्वज्ञान भी प्रतिबन्धक नहीं, क्योंकि नती कोई प्रमाण ही है, न
वाच ही, प्रसुत गौरव ही होगा ।

ऐसा न माना जाय तो सत्प्रतिपक्ष आदि में भी तद्भावव्याप्यवत्त्वज्ञान में
प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता हो जायगी । होता ऐसा नहीं, किन्तु भ्रमत्वज्ञान
से अनास्कर्न्दित वाचज्ञान ही प्रतिबन्धक होता है । भ्रमत्व का हान्देश दूर करने के
लिये प्रामाण्य का ज्ञान कहीं पर उपयुक्त होता है ।

प्रश्न—वाचरमथ में यदि पक्ष में हेतु रह जाय तो व्यभिचार, पक्ष में हेतु न
रहे तो स्वरूपासिद्धि ही दोष हो जायगा, क्या आशयकता वाच की ?

उत्तर—वाचज्ञान व्यभिचारादिज्ञान से मिन सिद्धान्तित है । इतना ही

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

किञ्च यत्र परामर्शानन्तर बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादीं गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्त्वज्ञान तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।

न च पक्षे घटे गन्धसत्त्वात्कथं बाध इति वाच्यम्, पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धरवादिति ।

बाधतद्घटाप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्घटाप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति । अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाधव्याप्यसप्रतिपक्षः

● प्रमा ●

चारादिदण्यतरनियमेषुपि बाधज्ञानस्य व्यभिचारादिविषयकत्वाभावेन बाधस्य हेत्वाभासान्तरता निरायाचा । यत्र व्यभिचाराद्येन सम्भवन्ति तद्वदपि बाधस्थल स्वतन्त्रमाह एवमिति । उत्पत्तिक्षणे द्रव्य निर्गुण निश्चय्य चेति सिद्धान्तात् ।

पञ्च हेत्वाभासा इति सख्याम् स्थिरीकृतुमाह बाधतद्घटाप्येति । नचैवम् बाधव्याप्यतया सप्रतिपक्षोऽपि न स्यात् भिन्न इति वाच्यम्, स्वतन्त्रेच्छस्य गुणेः शीतमस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हस्य सूक्ष्मे सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालाधीता इति-न्यायदर्शनीये स्पष्टम् सप्रतिपक्षस्य पार्थक्येनोपदेशात् । साप्याभावव्या-

● तरत्ववी ●

नहीं, जहाँ पर परामर्श के अनन्तर बाधज्ञान हो, वहाँ पर व्यभिचारज्ञानादि कुछ नहीं कर सकते । अतः बाध को ही वहाँ पर अनुमितिप्रतिबन्धक मानना होगा । और भी उत्पत्तिक्षणावच्छिन्न घट में जहाँ गन्धव्याप्यपृथिवीत्ववत्त्व का ज्ञान हो रहा हो वहाँ बाधज्ञान को ही प्रतिबन्धकता माननी पड़ेगी ।

प्रश्न—प्रकृतस्थल में घट में गन्ध रहता ही है, बाध कैसे ?

उत्तर—पक्षता के भवच्छेदक को देश तथा काल तदवच्छेदेन (उपमे) अनुमिति अनुभवसिद्ध है । अतः उत्पत्तिकाल में गन्धाभाव को लेकर बाध बन जायगा ।

बाध तथा उसके व्याप्य से भिन्न जो अर्थ हेत्वाभास उनके व्याप्य भी उन्हीं में अन्तर्भूत हो जायेंगे । अन्यथा हेत्वाभासों की सख्या बढ़ जायगी । बाधव्याप्य

❀ कारिकावली ❀

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः ।

तथेवानुपसंहारी त्रिषाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

❀ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ❀

भिन्न एव, स्वसन्नेच्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् । सत्यविपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रघट्टकाथे ॥ ७१ ॥

य सपक्ष इति । सपक्षविपक्षवृत्ति साधारण इत्यर्थ । सपक्ष = निश्चितसाध्यवान् । विपक्ष = साध्यवद्विन्न । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् ।

वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम्, विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषक

• प्रभा •

प्राप्यत्वज्ञानस्य साध्यत्वज्ञानविरोधित्वे मानामावादाह न प्रतिबन्धक इति । कारिकावलीपत्रके साधारणमाह य इति । विपक्षवृत्तित्वमेव यदि साधारणत्वमप्यस्य स्यात्तदा विरुद्धेऽतिव्यतिरत आह सपक्षवृत्तित्वमिति । इहापत्या तथापि हानिर्न-
प्याह वस्तुत इति । विपक्षवृत्तित्वमेव लक्षणमतु, विरुद्धे मत्तु नाम का शानि ।

• सरस्वती •

शेने पर भी सत्यविपक्ष भिन्न ही रहेगा, उसका अन्तर्भाव नहीं करना । क्योंकि स्वतः धेन्ध महासुनिगौतम ने अपने न्यायदर्शन 'सत्यविचार-विरुद्ध-पकरण-सम-साध्यसमकालातीता हेत्वामासा' इस सूत्र में स्पष्ट ही उसे पृथक् माना है । सत्यविपक्ष का व्याप्य प्रतिबन्धक ही नहीं होता, व्यत उसकी कोई चिन्ता नहीं । कारिकावली के क्रमानुसार अब हेत्वामासों की गतिरिधि का प्रदर्शन कर रहे हैं—साधारण इरणदि । जो सपक्ष तथा विपक्ष दोनों ही में रहे उसे साधारण कहते हैं । जिसमें साध्य का निश्चय हो लुका हो उसे सपक्ष कहते हैं । साध्यवान् से भिन्न को विपक्ष कहते हैं । विरुद्ध में लक्षण की अतिव्यति न हो जाय इसलिये सपक्षवृत्तिव मौ कहा ।

वस्तुत विपक्षवृत्तिवमात्र ही लक्षण करना चाहिये । विरुद्ध में लक्षण चदा

❀ कारिकावली ❀

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरवस्त्रिधा ॥७५॥

पञ्चासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।

इदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥७६॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

❀ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ❀

असिद्धि विभजते—आश्रयासिद्धिरित्यादि ॥ ७५ ॥

पञ्चासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति । स्वरूपासिद्धि-
रित्यर्थः ॥ ७६ ॥

नीलधूमादिक इति । नीलधूमत्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमा-

• प्रभा •

० यासिः । असिद्धि विभजते आश्रयेति । व्याधाम् आश्रयासिद्धिम् पञ्चासिद्धिनाम्नी
मुदाहरति मणिमय इति । स्वरूपासिद्धिमुदाहरति ह्रद इति ।

तृतीया व्याप्यत्वासिद्धिमुदाहरति नीलधूमादीति । तत्र 'सम्भवति त्वी धर्मो
गुरौ तदभावात्' इत्यवच्छेदकतावादिसिद्धान्तेन नीलधूमत्वापेक्षया धूमत्वस्य त्वोर-
वच्छेदकत्वमिति स्पष्टयति गुरुतयेति । त्वर्थविशेषणघटितहेतुस्थले व्याप्यता-
वच्छेदकः क इति निर्वाचति स्वसमेति । पूर्वतो वद्धिमान् नीलधूमादितिरथले प्रकृतः
साध्यो वद्धिः, तस्य व्याप्यः धूमः, व्याप्यता धूमनिष्ठा, व्याप्यतावच्छेदक धूमत्वम्,
अतः स्वम् नीलधूमत्वम् तत्समानाधिकरण प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदक धर्मन्तरम्
धूमत्वम्, तदव्यतिथत्व नीलधूमत्वस्य, इति न नीलधूमत्व व्याप्यतावच्छेदकमिति ।

• सरस्वती •

असिद्धि तीन प्रकार की १ आश्रयासिद्धि २ स्वरूपासिद्धि ३ व्याप्यत्वासिद्धि ।
आश्रयासिद्धि को ही पञ्चासिद्धि मी कहते हैं । उदाहरण पहले दिये जा चुके हैं ।
नीलधूमादिरथले में व्याप्यत्वासिद्धि होती है । गुरुधर्म होने से नीलधूमत्व

ॐ कारिकावली ॐ

विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥७७॥

ॐ न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ॐ

नाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् ।
धूमप्रागभावस्यसमहाय स्वसमानाधिकरणेति ।

विरुद्धयोरिति । कपिसंयोगतद्भावव्याप्यवस्त्वपरामर्शेऽपि न सत्प्र-
तिपक्षितत्वमत उक्तविरुद्धयोरिति । तथाच स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभाव-
व्याप्यवस्त्वपरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवस्त्वपरामर्शविषय इत्यर्थः ॥७७॥

• प्रभा •

स्वस्य स्वान्वयकप्रतीतिविषयत्वरूपस्यापदितत्वाभावाद् धर्मान्तरेति । नच नीळ-
धूमस्वरथाप त दृशधर्मा तरापठितत्वमस्त्येव धूमवत्य नीळधूमत्वमिन्नत्वामावाटिति
वाच्यम्, स्वाविययकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकत्वानिरूपकप्रकारत्वानिरु-
पितत्वच्छेदकतापर्याप्त्यनार्धकरणत्वपर्याप्तित्वस्य तदर्थत्वात् । शुद्धधूमत्वपर्याप्ता
वच्छेदकताकप्रकारत्व नीलत्वादिविधिधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदत् ।

सत्प्रतिपक्ष निरूपयति विरुद्धयोरिति । स्वसाध्येति । स्व सत्प्रतिपक्षत्वेना-
मिमतो हेतु, तत्साध्यविरुद्धो य साध्याभाव इत्यर्थः ।

• सरस्वती •

आदि हेतुतावच्छेदक नहीं क्योंकि स्वसमानाधिकरण "...."इत्यादि नियमातुच्छ
ही व्याप्यतावच्छेदक यन पाठा है । धूमप्रागभाव के समूह के द्विजे
स्वसमानाधिकरण कहा ।

दो विरुद्धपरामर्शों से सत्प्रतिपक्ष होता है । कपिसंयोग, कनिकुशेलाभाव-
व्याप्यवस्त्वपरामर्श रहने पर सत्प्रतिपक्ष नहीं होता, 'क्योंकि विरुद्ध परामर्शों को
भेदना होता है । अतः स्वसाध्य के विरुद्ध साध्याभावव्याप्यवस्त्वपरामर्शकालिक
को साध्यव्याप्यवस्त्व का परामर्श वही सत्प्रतिपक्ष का स्थल होता है ।

न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।

ॐ कारिकावली ॐ

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥७८॥

साध्यशून्य इति । पक्ष = पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः ।
गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एव मूलावच्छिन्नो वृक्ष कपिसयोपी
योष्यम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां
सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमानखण्डम् ।

— ॐ —

• प्रभा •

बाध लक्षयति साध्यशून्य इति । सर्वत्र घटे बाध ईदृशो न सम्भवति
पालावच्छेदकतामाह उत्पत्तिकालीनेति । उत्पत्तकाले द्रव्य निर्गुणमिति
उत्पत्तिकालावच्छेदे घटे गन्धाभाव इत्यर्थः । देशरस्यापि अत्र-च्छेदकता निवेशयेत्
एवमिति । मूले वृक्षे न कपिसयोग किं तु शाखायामिति रीत्या मूले कपिसयोपी
गामावायच्छेदे कपिसयोगवत्त्वप्रतिपादने बाध स्पष्ट इत्याशयः ।

इति भीराजनारायणशास्त्रिशुद्धरचित न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्या-
मानखण्डमाप्तम् प्रभाभिधान समाप्तम् ।

• सरस्वती •

साध्य से दूधपदको बाध करते हैं । विशिष्ट व्याख्या पहले हो चुकी है ।
इति भीराजनारायणशास्त्रिशुद्धरकृत अनुमानखण्ड सरस्वतीटीका ।

BHAVAN'S LIBRARY, BOMBAY-7

N B—This book is issued only for one week till _____

This book should be returned within a fortnight from
the date last marked below

Date	Date	Date
1871		